

תגלית מזבח
מעמד הברכה והקללה
בהר עיבל

מהדורה מקוצרת עבור התכנסות שרי עשרות

תגלית מזבח מעמד הברכה והקללה בהר עיבל המהדורה המקוצרת

לתועלת הקורא

המאמר מתחלק לשנים

המדור הקצר: הכולל תיאור תמציתי, מלווה בתמונות, בשפה פשוטה עבור הקורא על הממצא לראשונה, ומעוניין בהתרשמות קלה ומהירה

המדור הארוך- הרחבות וביאורים: בו נכתבו פרטים נוספים המרחיבים ומבססים את המובא בסעיפים הקצרים, וכן דיונים בפרטים אלו, בנוסף מובאים בו בירורי סוגיות על המזבח ע"פ האמור במקורות.

המאמר יצא במסגרת כינוס שרי עשרות, שהתקיים בהפעלת הרב נתן רוזן ובנימין טראובה. התודה והברכה ליוזם הכינוס, למסיעים לקיומו, ולתומכים בו יזכו לברכת "ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם ואמר כל העם אמן"

ירושלים תשפ"א:

כתיבה ותוכן: בנימין טראובה

למשלוח הערות: benitraube@gmail.com

5.....	פתיחה
5.....	שרידי מזבח מעמד הברכה והקללה בהר עיבל – ומטרת המאמר
6.....	מדוע הידיעה על המזבח אינה נפוצה למרות תועלתה לאמונה?
6.....	ממצא המזבח בקצרה
8.....	מדוע התגלה המזבח רק בימינו, וכיצד השתמר?
8.....	מדוע זיהוי מזבח עיבל עורר התנגדות רחבה וסוערת בקרב רבים מהארכאולוגים?
9.....	המדור הקצר
9.....	המדור הקצר חלק א' - קיום דיני הקרבה שנתגלו באתר המזבח
9.....	1. החיוב לגנוז והאיסור לנתוץ במה לד'
11.....	2. אבני גוויל
12.....	3. הדמיון בין מזבח עיבל למזבח העולה במקדש
13.....	4. ללא דמיון למזבחות עכו"ם
15.....	5. נבוב לוחות
16.....	6. רבוע
16.....	7. מידות המזבח
16.....	8. הקרנות
17.....	9. כבש
18.....	10. כבשים קטנים בצד הכבש הגדול
19.....	11. יסוד [וסובב]
20.....	12. על גבי אדמה
21.....	13. ריבוי קורבנות – "ושמחת לפני ד'"
22.....	14. רק מינים כשרים
22.....	15. עצמות שרופות כדין עולה
23.....	16. "גניזת עצמות שרופות"
24.....	המדור הקצר חלק ב' - הממצאים המבססים את זיהוי המזבח
24.....	הקדמה על אופי הממצא בהר עיבל.
25.....	1. חרפושיות
26.....	2. חרסים
27.....	3. אין חיות לא כשרות
27.....	4. העדר צלמיות
27.....	5. תכשיטים מצריים, עגילים
27.....	6. זהותו של הר עיבל
27.....	7. שברים של טיח עבה גנוזים
28.....	המדור הארוך - הרחבות וביאורים
28.....	ההתכחשות הגדולה לזיהוי המזבח
28.....	מקורות היסטוריים לא יהודים לעומת התנ"ך

28.....	מדוע נזעקו המכחישים
29.....	מדע מוטה ודעות קדומות
29.....	המזבח בהר עיבל
30.....	דעות המתנגדים לזיהוי הר עיבל
33.....	הר גריזים אינו נראה ממקום המזבח, האם זה סותר לזיהוי?
33.....	הסבר שאין צווי שהמזבח יוקם בין שני ההרים
34.....	מדוע מרוחק המזבח מבין גריזים ועיבל?
36.....	ההסבר שהר גריזים המקראי, אינו זה המקובל כיום,
37.....	שלילת ההכרח לטעון שהר גריזים הועתק ע"י השומרונים
39.....	ביאור שאין סתירה מהמשנה בסוטה לזיהוי המזבח
39.....	המקורות והשאלה מבבלי מסכת סוטה
41.....	תשובה לשאלה ממסכת סוטה
41.....	דעת הירושלמי שאבני המזבח אינן אבני המלון
41.....	גרסה נוספת בבבלי שעל פיה גם הבבלי אינו סותר לממצא
41.....	דעת רש"י בחומש כירושלמי
42.....	יישוב גם ע"פ גירסת רש"י בבבלי
42.....	העולה בקצרה:
43.....	הרחבה שאין ראייה לסתור את ממצא המזבח מהמשנה בסוטה
60.....	דין רבוע שהוא מלבן
60.....	דעת הנציב שרבוע בלשון מקרא היינו ישר זווית
60.....	דברי הרש"ר מה מייצג הציווי לבנות את המזבח רבוע
61.....	הסבר של הרב זלמן קורן מדוע המזבח מלבן
63.....	המזבח הקטן שנגזז במזבח הגדול
65.....	הכבש
65.....	עצמות היחמור
66.....	האפר בחצר הדרומית
68.....	העצמות השרופות - הרחבה
69.....	סתירה מתמיהה בין המקורות
70.....	השמטת העצמות השרופות מהדגימה
71.....	משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי
71.....	ההבדל בין אחוזי העצמות השרופות במזבח לאתרים אחרים
72.....	חייב גניזה למזבח
74.....	השוני שבכיון המזבח שאין צלעותיו לרוחות העולם
75.....	הפניות
76.....	רשימת תמונות
77.....	רשימת אירורים

פתיחה

שרידי מזבח מעמד הברכה והקללה בהר עיבל – ומטרת המאמר

בשנת תשמ"ג (1983) התגלו בהר עיבל שרידיו של מזבח, שקרוב לוודאות גמורה¹, שהינו המזבח שהקים הנביא יהושע במעמד הברכה והקללה, לפני קרוב ל-3300 שנה². בממצאים של מבנה המזבח וסביבתו, ניכרים קיומם של עשרות הלכות מהתורה שבכתב, והתורה שבעל פה,³

ממצא המזבח מהווה חיזוק לרגש האמונה⁴, וזאת מכיוון שטבע האדם להתפעל מדברים שהוא רואה מוחשי בעיניו, וכמאמר שלמה המלך "...ראה דרכיה וחכם"⁵, ניתן ללמוד ממקומות רבים בתורה, שזו דרך נכונה ומועילה לחיזוק רגש האמונה, וכדוגמת מה שהורה ד' למשה לקחת צנצנת מן למשמרת⁶, ואכן כעבור מאות שנים, ירמיהו הנביא הראה אותה לבני דורו, כשטענו שאינם יכולים ללמוד תורה מפני עול הפרנסה⁷, ועוד דוגמאות רבות כהנה, כגון מקל אהרון שפרח⁸, שנצטוו משה לשומרו, וכן לגבי האבנים שהקים יהושע בגלגל⁹, ועוד.

אמנם ניצבת בפנינו בעיה, שהממצא של המזבח אינו ממצא פשוט למראה כצנצנת המן ודומיה שהזכרו לעיל, מחמת שפרטיו מרובים ובלתי מוכרים, והרואה אותו במקומו בהר, או בתמונות, בלי הידיעות הנחוצות, אינו מבחין בפרטים, ואין בליבו וודאות שאכן זהו המזבח, ונעדרת התועלת הצומחת מדבר מוחשי,

במטרה לתת מענה לכך, נכתב מאמר זה, להציג את מזבח עיבל עם מידע מדויק¹⁰, שיהפוך את הממצא למוחשי וודאי בעיני הקורא, למען הנוחות מתחלק המאמר לשנים:

המדור הקצר:

בו מוצגים ההלכות שרואים שקוימו במזבח, והוכחות להיותו מזבח עיבל, בכתיבה פשוטה וקלה המאפשרת קריאה מהירה.

המדור הארוך - הרחבות וביאורים:

בו נכתבו פרטים נוספים המרחיבים ומבססים את המובא בסעיפים הקצרים, ובנוסף מובאים בו בירורי סוגיות על המזבח ע"פ האמור במקורות.

¹ מתוך הממצאים אין ספק כלל שמדובר במזבח שנבנה על ידי ישראל, בתקופת כניסתם לארץ, ועל פי ההלכה, השימוש בלשון "קרוב לוודאות גמורה" הינו משום שהזיהוי על שימוש המזבח שנמצא, במעמד הברכה והקללה הוא נסיבתי, ממיקומו על הר עיבל, וזמן בנייתו, ולא מתוך הממצא עצמו.

² זהו הממצא היהודי הקדום ביותר לאחר מעמד הר סיני, הנתונים לקביעת הזמן נידונים בהמשך המאמר, גם המתכחשים לזיהוי המזבח אינם חולקים על זמנו של הממצא (זרטל, 2007, עמ' 187).

³ המידע על הממצא מתוך (זרטל, 2007)

⁴ אין כוונת המאמר לעסוק בממצא בתורת דיון על "הוכחות" המסורת היהודית, שכן היא מתבססת ומאומתת על שרשרת המסירה, ולא על הוכחות כגון אלו, אלא הכוונה לרגש המתעורר בעקבות אימות הידיעה השכלית.

⁵ משלי פ' ו' פ' ו'

⁶ שמות ט"ז: לג) ויאמר משה אל אהרן קח צנצנת אחת ותן שמה מלא העומר מן והנה אתו לפני ד' למשמרת לדרתיכם לד) כאשר צוה ד' אל משה ויניחהו אהרן לפני העדת למשמרת.

⁷ ברש"י שם: לדרותיכם - בימי ירמיהו כשהיה ירמיהו מוכיחם, למה אין אתם עוסקים בתורה והם אומרים נניח מלאכתנו ונעסוק בתורה, מהיכן נתפרנס, הוציא להם צנצנת המן ואמר להם (ירמיהו ב לא) הדור אתם ראו דבר ה', שמעו לא נאמר אלא ראו, בזה נתפרנסו אבותיכם, הרבה שלוחים יש לו למקום להכין מזון ליראיו. (תנחומא)

⁸ במדבר פ' י"ז, פ' כ"ה: "ויאמר ד' אל משה השב את מטה אהרן לפני העדות למשמרת לאות לבני מרי ותכל תלונתם מעלי ולא ימתו."

⁹ יהושע פרק ד': כ' ואת שתיים עשרה האבנים האלה, אשר לקחו מן-הירדן--הקים יהושע, בגלגל. כ"א ויאמר אל-בני ישראל, לאמר: אשר ישאלון בניכם מחר את-אבותם לאמר, מה האבנים האלה. כ"ב והודעתם, את-בניכם לאמר: ביבשה עבר ישראל, את-הירדן הזה.

¹⁰ מגילוי המזבח חלפו קרוב ל-40 שנה, ונוצרו אי דיוקים וערעורים בפרסומים אודותיו, וגם אלא נוספים לבעיה שהוצגה, במאמר נעשה מאמץ לתת מענה גם לזאת, ולאסוף את הנתונים ממקורותיהם, ולהציגם במדויק.

הערה: מאמר זה נכתב במשולב עבור "התכנסות שרי עשרות", ועבור קוראים שאינם יושבי בית המדרש, ולשונו נכתבה בהתאם.

מדוע הידיעה על המזבח אינה נפוצה למרות תועלתה לאמונה?

יש שסבורים שראוי להימנע מללמוד אודות המזבח בהר עיבל כדרך לחיזוק רגש האמונה, משני טענות, ולהלן הם, ותשובתם בצדם.

הטענה הראשונה היא, שהנכון הוא, שהאמונה תתבסס על המסורת המעוברת מדור לדור, משום שהתבססות על "הוכחות" כגון מזבח עיבל, יכולה להתערער כאשר מתגלות עובדות חדשות הסותרות את ה"הוכחה"¹¹.

התשובה לטענה זו היא שאף שבעיקרון היא צודקת, היא אינה נוגעת לענייננו כלל, שכן כאמור אין כוונת המאמר להציג את המזבח כ"הוכחה" העוסקת בחלק של "ידיעת היום..." דהיינו ידיעות האמונה, אלא כאמור כחיזוק לחלק "והשבות אל לבבך" דהיינו לעורר את הלב על הידוע כבר בעזרת דבר מוחשי שהעין רואה.

הטענה השנייה היא, שאי אפשר לסמוך על מדע הארכאולוגיה לאור מקרים כה רבים של פענוח ממצאים שגוי.

התשובה לטענה, שאכן הרבה ממדע הארכאולוגיה, הוא השערות שאינם מבוססות על מידע, אלא על הנחות ופרשנות, שגורמות לטעויות רבות, אבל לא כל הממצאים שווים לעניין זה, ישנם כאלה שפיענוחם הוא השערה בלבד, וישנם כאלה המבוססים מאוד, הממצא של מזבח עיבל, נמצא ברף ודאות כה גבוה, שכמעט שלא מצוי בממצא ארכאולוגי, הקורא שיבחן את העובדות ייווכח, שגם ללא השערות ופרשנות, אלא רק מהעובדות הפשוטות בלבד, עולה מסקנה ברורה שמדובר במזבח יהושע.

ממצא המזבח בקצרה

המזבח בהר עיבל, דומה מאוד בצורתו למזבח שהיה בבית שני¹², גודלו כ- 9 * 7 מטר, וגובהו 4 מטר, פינותיו רבועות, ויש לו "יסוד", "כבש", ושני כבשים קטנים בצדדים¹³, (תמונה 1 בעמוד הבא) מסביב למזבח יש גדר אבן נמוכה שיוצרת שטח מוקף, שאורכו 230 מטר ורוחבו בין 100 ל- 25 מטר¹⁴

במתחם הגדור המקיף את המזבח, נמצאו אלפי שברים של כלי חרס, שבהם בושלו הקורבנות, וכ-3000 עצמות¹⁵ בעלי חיים, מהמינים: עיזים, כבשים, בקר, ויחמורים¹⁶, הכשרים למאכל, המזבח היה ממולא בתוכו, באפר ובעצמות, ובמקום נמצאו חרפושיות¹⁷ מצריות שזמנם¹⁸ מקביל לזמן כניסת בני ישראל לארץ¹⁹.

¹¹ אף שהמכיר את ממצא המזבח לפרטיו יענה לטענה האמורה, שבממצא המזבח החשש אינו קיים משום שהממצא של המזבח הוא ודאי, מ"מ התשובה נאמרה מתוך עיני השואל שאינו בקי בפרטים עדיין, מה גם שהיא נכונה כשלעצמה.

¹² השוואה בין איור שני המזבחות ראה פסקה: "הדמיון בין מזבח עיבל למזבח העולה במקדש" עמוד 13, בין המזבחות ישנם כמה הבדלים בפרטים, ונכתב אודות אלו בסעיפי המאמר בהמשך.

¹³ חלקים אלו של המזבח היו גם במזבח שבבית המקדש השני, ונכתב אודות אלו בהרחבה במדור הארוך

¹⁴ ס"ה כ-14 דונם. (זרטל, 2007)

¹⁵ (Horwitz, 1986-87)

¹⁶ היחמור הוא מין כשר לאכילה ולא להקרבה, לכאורה עובדה זו מעלה ספקות על זיהוי הממצא בהר עיבל כמזבח יהושע, בתשובת שאלה זו נכתב באריכות במדור הארוך. פסקה "עצמות היחמור" עמ' 66

¹⁷ חרפושיות הוא סוג חותם, ונכתב אודותיו ביתר פירוט בסעיף "חרפושיות" עמוד 27 במדור הארוך.

¹⁸ לכל בית מלוכה מצרי היה סמלים שונים, ולפיהם ניתן לקבוע את השנים שבהם יצרו את החרפושית.

¹⁹ הנתונים בסעיף זה מתוך (זרטל, 2007).

תמונה 1 מבט מצפון מערב, בימין המזבח נראה הכבש. בצמוד לכבש במחצית גובהו, הכבש הקטן. ומתחת ריבוע המזבח, היסוד.

תמונה 2 "תרשים חרס מעוטר שנמצא בשילה ובו דמות יחמור פרסי".

תמונה 3 בעל החיים המזוהה כיחמור, ²⁰.

²⁰ ישנם דעות שונות ב"ראשונים" ו"אחרונים" מהו היחמור המוזכר בתורה, ואין על כך מסורת, ולא כאן המקום להרחיב בזאת, המין הנקרה כיום יחמור, הוא Dama dama ובאנגלית (Fallow deer) כולל שני תתי מינים: היחמור הפרסי (Dama d. mesopotamica), והיחמור האירופי (Dama d. dama), העצמות במזבח עיבל הם מסוג יחמור פרסי, שני המינים היו נפוצים בארץ עד לפני כ-150 שנה, ונכחדו בעקבות ציד, באתרים מזמן הכניסה לארץ ועד סוף ימי בית ראשון, מצויים עצמות בשכיחות גבוהה בכל אתר שני לפחות (66 מתוך 133 אתרים), ונמצא גם בנגב מחוץ לאזור תפוצתו שהוא צפוני יותר דבר המעיד על שימוש מבית, היחמור הוא חיה נוחה מאוד לבית. (עמר, תשס"ט)

מדוע התגלה המזבח רק בימינו, וכיצד השתמר?

ממצא המזבח, הוא השריד הקדום ביותר שנמצא מאז היה ישראל לעם בהר סיני, ועובדה זו מעלה שני שאלות, כיצד השתמר א"כ במשך קרוב ל-3300 שנה, בעוד כל ממצא אחר אפילו פחות קדום נהרס עם הזמן?

ומדוע שריד לאירוע כה משמעותי בכינון העם היהודי, לא היה ידוע במשך אלפי שנים ולא נזכר בשום ספר ב-2000 השנים האחרונות?

הסיבה שהמזבח השתמר אלפי שנים, היא משום שאחרי ההקרבה גנזו²¹ אותו תחת כעיין שמיכת אבנים בעובי כ-50 ס"מ, שכיסתה אותו ואת הכבשים, כך שבמשך אלפי שנים, כל מי שעבר שם, המזבח היה נראה לו כערימת סיקול של אבנים²²,

היום הראשון של החסירה בהר עיבל. כדי למצוא את המבנה שמתחת ניגשנו בזהירות רבה לסקח את גל האבנים, שהיה זרוע אלפי חרסים מראשית תקופת התנחלות. (מ' ויינברג, סוף אוקטובר 1982)

תמונה 4 צוות החופרים מפנה את האבנים שגנזו את המזבח ושימרו את סודו אלפי שנים.

מדוע זיהוי מזבח עיבל עורר התנגדות סוערת בקרב רבים מהארכאולוגים?

התשובה לשאלה זו תאמר באופן נוקב, בקרב הארכאולוגים ישנם בעלי דעות קדומות שמסרבים להתבלבל מעובדות, ומראש! דוחים כל ממצא ארכאולוגי המאמת את הנכתב בתנ"ך²³, מזבח עיבל בנתוניו הייחודיים של: א) זמן הקמתו [הממצא היהודי הקדום ביותר], ב) קרבתו לזמן מעמד הר סיני, ג) קיום ההלכות הנראה בו, מוכיח את אמיתות המסופר בתנ"ך, באופן שאינו מוכח משום ממצא ארכאולוגי אחר²⁴.

מסיבה זו, המזבח עורר בקרב בעלי הדעות הקדומות את ההתנגדות הגדולה ביותר שהייתה אי פעם לזיהוי ממצא ארכאולוגי, ונעשו ניסיונות ביליתי הגיוניים, לא מקצועיים, ולעיתים מגוחכים, בכדי להכחיש שאין זה המזבח של מעמד הברכה והקללה²⁵.

²¹ במדור הארוך עמ' 73 נכתבו המקורות שיש חיוב לגנוז מזבח שנעשה בו שימוש.

²² (זרטל, 2007)

²³ הגישה המקצועית בארכיאולוגיה מחייבת לבחון את הממצא בפני עצמו ללא כל ידע מבחוץ, ולאחר המסקנות להשוות לנתונים ממקורות אחרים, בעלי הדעות הקדומות נקטו בגישה שבה כבר בפענוח הראשוני יש לשלול פיענוח שתואם לתנ"ך, שכן עצם ההתאמה הזו היא לשיטתם הוכחה לאי נכונותו.

²⁴ כמפורט במדור הארוך עמ' 29 פסקה "ההתכחשות הגדולה לזיהוי המזבח"

²⁵ כמפורט במדור הארוך עמ' 31 פסקה "דעות המתנגדים לזיהוי הר עיבל"

המדור הקצר

המדור הקצר חלק א' - קיום דיני הקרבה שנתגלו באתר המזבח

לסעיפים הבאים העוסקים בדינים שקוימו במזבח, נדרש להקדים, שיש נידון האם מזבח הר עיבל יש לו דין "במה גדולה", שדיני הקרבה בה כדין הקרבה במשכן²⁶, וממילא חייבת בבנייתה בדינים כמו מזבח, או "במה קטנה" שאין בה דינים שמחייבים צורת בניה מסוימת, והיחיד בונה לעצמו בחצרו ובראש גגו, וכאמור במסכת זבחים²⁷, "דברים שבין במה גדולה לבמה קטנה – קרן, וכבש, ויסוד, וריבוע, בבמה גדולה, ואין קרן, ויסוד, וכבש, וריבוע, בבמה קטנה",²⁸ בלא להיכנס להכרעה במחלוקת זו, ודאי ניכר מצורת המזבח בהר עיבל,²⁹ שהקפידו בהלכות רבות שיבנה כמזבח המקדש, ותהא הסיבה אשר תהא³⁰. ולכן מדור זה שנועד להציג איך הממצאים מראים את קיום ההלכה שהיה במזבח שנמצא, אינו תלוי בשאלה זו³¹.

1. החיוב לגנוז והאיסור לנתוץ במה לד'

המזבח נמצא בתוך ערימת אבנים גדולה שאורכה כ-30 מטרים, שהגיעה במקום הגבוה ל-4 מטרים³², (ראה תמונות בעמוד הבא) לא מדובר באבנים של מפולת קירות שנחרבו, אלא באבנים שהונחו שם בכוונה תחילה, ניכר שהושקע מאמץ רב בגניזת המזבח, וזה כמו שכתוב בתלמוד ירושלמי³³ במפורש, שהמזבח בהר עיבל נגנז,³⁴

וכתבו מפרשי הירושלמי, ה"פה מראה" וה"פני משה" שהסיבה לגניזה היא, בגלל שהמזבח נעשה על ידי ההקרבה עליו, לתשמיש קדושה שחובה לגנוזו³⁵, ואי אפשר היה לפרק אותו ולגנוז את אבניו, שבאופן זה לא היה צריך לטרוח לעשות כיסוי גדול כל כך, בגלל האיסור לנתוץ מזבח³⁶, ולכן היה הכרח לגנוז את המזבח כולו בשלמותו³⁷.

²⁶ משנה זבחים ק"ג ובבריתא ק"כ, והחילוק בינה למשכן הוא בסוג הקרבנו הראויים ליקרב בה.

²⁷ תלמוד בבלי מסכת זבחים דף ק"כ

²⁸ ישנם ג' סוגי מזבחות: מזבח – שנמצא במשכן שיש בו את ארון הקודש, במה גדולה – שנמצאת במשכן שאין בו ארון הקודש, במה קטנה – שלא במשכן בזמן היתר הבמות, ויש לדון (ספר "תורת הבמה" ס' א') מה מגדיר במה גדולה האם היותה במשכן או ייחודה עבור הציבור, ופשטות לשון התוספתא (סוף פ' י"ג דקרבנות) שהיותה במשכן קובע וז"ל "...אי זו במה גדולה בשעת היתר במה אוהל מועד נטוי כדרכו אין ארון נתון שם...", אבל העלה שם בספר שהמאירי חולק בזה, ואפשר שלמד בתוספתא באופן אחר, והביא שם שנחלקו באחרונים אם הר עיבל היה במה גדולה או קטנה, והעלה שם עוד סברא (ע' צ"ז) שכל מה שהצריכו אוהל נטוי היינו לקבוע שהיא באמת במת ציבור אבל במקדש אף בחורבנו מקומו מיוחד ויש למזבח שם דין במה גדולה, [ויש להוסיף על דבריו שלכאורה ה"ה בעיבל שנצטוו מפורש על המקום, [ועוד דן שם האם נעשה במה גדולה ע"י קלעים (וכסוגיה במגילה דף י') [וגם בזאת יש להוסיף על דבריו שיש מקום לדון האם הגדר שעשו סביב המזבח בהר עיבל יש לה דין קלעים, ע"כ מדבריו ולא הבאתי אלא נושאי הנידונים יעוייש בגוף הדברים. התודה והברכה לידידי מחבר הספר הרה"ג בנימין פוס שליט"א על עזרתו.

²⁹ ואולי משום דכתיב בצווי האמור בתורה, מזבח כדכתיב "ובנית שם מזבח..." דברים כ"ז ה'.

³⁰ אמנם אין זה מחייב בהכרח שבכל דיניו נבנה כמזבח כיון שמעיקר הדין הוא במה,

³¹ עם זאת עדיין יש לזכור שהוא מזבח של "הוראת שעה" ומצאנו בהקרבות שהם הוראת שעה כגון חנוכת

המזבח ועוד, דינים שהיו רק באותו הזמן,

³² (זרטל, 2007)

³³ סוטה פ"ז ה"ה

³⁴ (הרחבה בעניין, במדור הארוך הרחבות וביאורים, בפיסקה "חיוב גניזה למזבח

מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן", עמוד 73)

³⁵ לשון בעל ה"פה מראה", "ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות". וכן כתב גם בעל פני משה "...ונגנזו דודאי נגנזו אחר-שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי

קדושה הן" וראה עוד במדור הארוך פיסקה "חיוב גניזה למזבח" עמ' 74

³⁶ וכאמור בספרי דברים סא: יב "מנין לנתוץ אבן אחד מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות, שהוא בלא תעשה? ת"ל ונתצתם את מזבחותם לא תעשון כן לה' א-להיכם" וכן נפסק ברמב"ם (עבודה, הלכות בית הבחירה, פ"א הלכה י"ז).

³⁷ ולמרות שלמזבח בהר עיבל, יש דין במה, והיה אפשר לומר שלא נאסרה בו הנתיצה, כתב בשו"ת חתם סופר שגם בבמה בשעת היתר נהג האיסור וז"ל (או"ח סימן ל"ב) דאין ספק אצלי שאסור לנתוץ אבן מבמה. לא

תמונה 5 ערימת האבנים שגנזה את המזבח כפי שהשתמרה אלפי שנים (מתוך האתר "כתובות עבריות עתיקות").
 תמונה 6 לאחר סילוק ערימת האבנים מהמזבח וסביבתו, הקו האדום מורה על כיון צפון (כתובות עבריות עתיקות)

מיבעיא בשעת היתר הבמות , אלא אפילו בשעת איסור במות , משנבנה בית המקדש , מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנתוץ מהם שום דבר.

2. אבני גוויל

המזבח שבהר עיבל בנוי אבני גוויל (ללא סיתות), כפי הציווי ההלכתי המפורש בתורה³⁸, וזאת בשונה ממרבית המזבחות של עבודה זרה, הבנויים אבני גזית (אבן מסותת)³⁹. במבנה בעל צורה, שאינו נבנה במגבלה של כללים הלכתיים, נוח יותר לבנות באבני גזית, המאפשרות סידור יציב, משכך, מצביעה הבניה באבני גוויל על קיום ההלכה היהודית.

תמונה 7 קיר המזבח מבפנים (כפי שהוא נראה לאחר הסרת הריצוף והמילוי של המזבח, ניתן להבחין בצד ימין למטה, במאמץ שנעשה להתאים את האבנים הלא מסותתות שיעמדו בשורות ישרות. ככל שאפשר ליצור באבנים שכאלו.

ניתן להתבונן כדוגמה, במזבח הבנוי אבני גזית שנמצא ב"תל שבע" [זמנו מיוחס לתקופת המלכים], כמה אסתטי ונוח לבנות באבני גזית. יש לציין שגם במזבח שבמקדש השתמשו בחומרי מילוי, כדי להשיג ריבוע שקירותיו חלקות למרות הבניה באבני הגוויל⁴⁰

תמונה 8 שחזור המזבח שנמצא מפורק בתל שבע, ע"פ הצלמיות שנמצאו באתר משוער שהוא שימש לע"ז, [ע"פ הזמן של השכבה בה נמצאו האבנים, יתכן שנותץ כאשר חזקיהו מלך יהודה ביער את העבודה זרה בארץ.⁴¹] (מייטלס) (מוצג במכון לארכאולוגיה אוניברסיטת תל אביב)

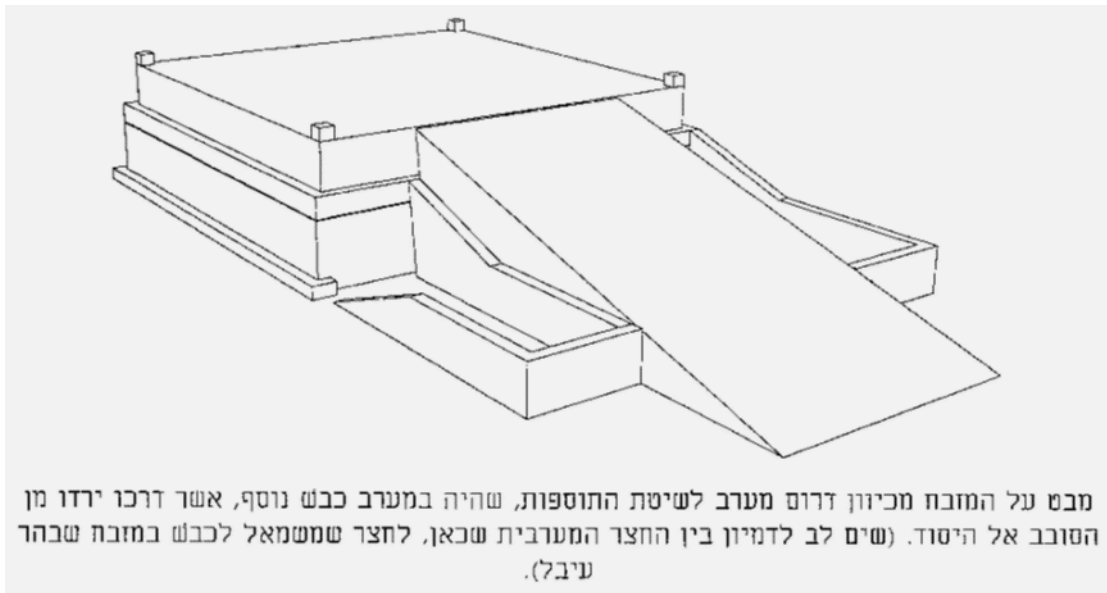
³⁸ ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית כי תרבה הנפת עליה ותחללה. (שמות כ, כא)

³⁹ ראה סע"ף "ללא דמיון למזבחות עכו"ם ע' 4 "

⁴⁰ רמב"ם ה' בית הבחירה, פ' ב' הלכה ט"ז "כשבונים המזבח בונים אותו כולו אטום כמין עמוד ואין עושין בו חלל כלל אלא מביא אבנים שלמות גדולות וקטנות ומביא סיד וזפת וקונייא וממחה ושופך לתוך מלבן גדול כמדתו...".
⁴¹ אבניו נמצאו מפורקים ופזורים במקומות שונים באתר, גם עובדה זו תומכת בהשערה שהמזבח שימש לע"ז, שלכן הורסו רצה ל"בטל" את אבניו, בשונה ממזבח ערד מאותה התקופה ששימש כנראה לד' ולכן נגנז ולא פורק. (ראה סע"ף "החיוב לגנוז והאיסור לנתוץ במה לד' " בע' 9) אודות האיסור לנתוץ במה. (מייטלס)

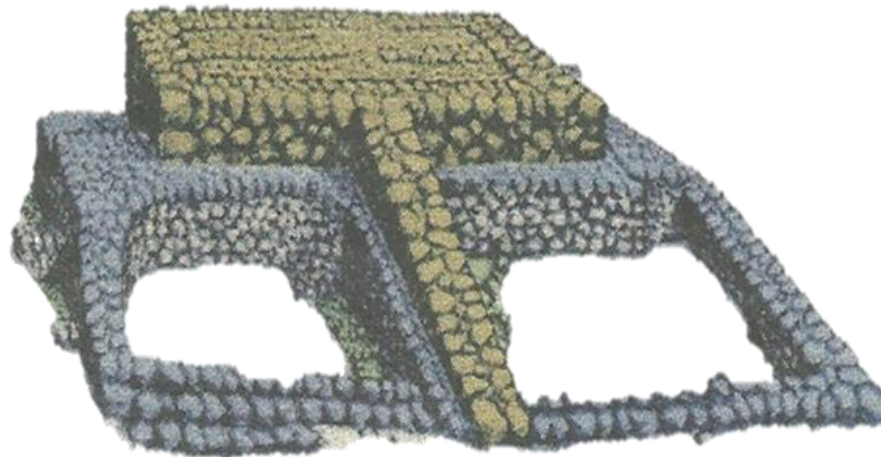
3. הדמיון בין מזבח עיבל למזבח העולה במקדש

המזבח בהר עיבל, דומה מאוד באופן כללי⁴² למזבח שהיה במקדש השני,⁴³ כנראה בשרטוטים למטה.

איור 1 למעלה: שרטוט המזבח במקדש (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה)

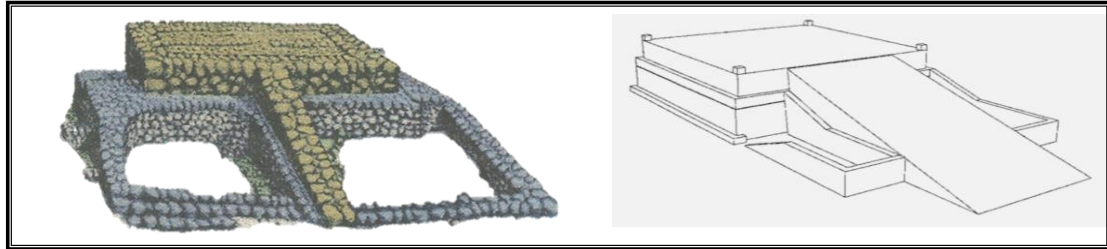
איור 2 למטה: שרטוט המזבח בהר עיבל (כהן & רוזן)

⁴² ישנם כמה הבדלים בין המזבחות, והעניין מבואר במדור הארוך הרחבות וביאורים,
⁴³ השרטוט, ע"פ המבואר במסכת מידות ע"פ שיטת התוס' במסכת זבחים, דף ס"ד ד"ה יותר מל"א אמות"

4. ללא דמיון למזבחות עכו"ם

בעולם קיימים אלפי מזבחות בצורות שונות, בתמונות בעמודים הבאים⁴⁴ מובאות דוגמאות למזבחות עכו"ם שנבנו ברחבי העולם בימי קדם,⁴⁵ בתפרוסת של מקומות ועמים שונים בעולם,

איור 3 שרטוט מזבחה המקדש מימין, ומשמאלו שרטוט המזבחה בהר עיבל.

מהתמונות ניתן לראות בבירור כיצד המזבחה בהר עיבל אינו דומה לאף מזבחה, וניתן להבין מדוע טען גם זרטל, וגם מתנגדיו⁴⁶ שלא נמצאו מקבילות למזבחה, אין בכוונת סעיף זה להתיימר לתת סקירה על כלל סוגי המזבחות שכן קיימים אלפים אלא להמחיש את הדמיון הגדול למזבחה המקדש, שאינו משאיר ספקות כי מדובר במזבחה ישראלי,

תמונה 14 מזבחה אשורי של המלך סרגון, Dur-Sharrukin, -720, מוזיאון המזרח הקדום איסטנבול (Amin, 2014)

תמונה 12 מזבחות מהעיר היוונית העתיקה טרויה בטורקיה -800

תמונה 9 מזבחה יווני באגריג'נטו בסיציליה -500

תמונה 13 מזבחה של תרבות האינקה בחורבות Chincana בבוליביה בדרום אמריקה -1500

תמונה 10 מזבחה בפטרה בירדן החל מה-1200

תמונה 15 מזבחות ב Hagar Qim באי מלטה -2000

תמונה 11 מזבחה יווני בדלוס

⁴⁴ הערת הכותב: יש בהחלט מקום לדון האם להביא צילומים אלו, אולם לגודל התועלת בהבנת הדמיון אל מול מזבחות אחרות, שאין דבר ניכר היטב ללא צד השלילה שלו, החלטנו להביאם, ועל כזאת יאמר תורה היא ... עם זאת הובאו רק צילומים של מזבחות שחרבו ובטל מהן דין ע"ז, ורק מזבחות שהם ללא תבנית דמויות.

⁴⁵ לפני 1500 ועד 4000 שנה, ⁴⁶ (כהן & רוזן)

תמונה 21 מזבח עתיק מהרי אתיופיה

תמונה 19 מזבח יווני עתיק בחורבות Chersonesus Taurica בחצ האיי קרים

תמונה 16 מזבי יווני בדלוס

תמונה 22 מזבח יווני בכרתים -700

תמונה 20 מזבח עתיק מחפירות בין שאן

תמונה 17 מזבח יווני בדלוס

תמונה 24 מזבח רומי בחומת אדריאנוס אנגליה 300

תמונה 18 מזבח יווני בדלוס (Zde, 2014) -1200

תמונה 23 מזבח מצרי בקרנק

5. נבוב לוחות

מזבח עיבל נבנה כמסגרת קירות חיצוניים, ובפנים מילוי אדמה⁴⁷, וכצווי התורה המפורש⁴⁸ "נבוב לחות תעשה אתו..."⁴⁹, צורת בניה זו, אינה קיימת באלפי צורות המזבחות בכל הזמנים⁵⁰, והיא עדות מובהקת לבניה ע"פ הדינים שהתורה מצווה.

איור 4 בשרטוט משמאל, המזבח במבט מלמעלה, גוף המזבח בנוי כמסגרת קירות, והחלל שהם תוחמים ריק מלבד שני קירות באמצעו. (זרטל, 2007, עמ' 69)

בתמונה למטה שרטוט שרידי המזבח שנמצאו בהר עיבל. למעלה, שחזור של המ

תמונה 24 פנים המזבח לאחר שהחופרים רוקנו חלק מהאפר מתוכו (זרטל, 2007, עמ' 64)

⁴⁷ במילוי המזבח יש 4 שכבות, שתי העליונות הם גניזה של אפר ועצמות שכפי הנראה נגנזו בסיום השימוש במזבח, (ראה במדור הארוך פסקה "משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי" עמוד 80) אולם שתי השכבות התחתונות הם עפר ואבנים, (זרטל, 2007, עמ' 68,70), (כהן & רוזן, עמ' 2)

⁴⁸ שמות פרק כ"ז פ' ח', ודין המילוי אמור, שם, בפרק כ', פ' כ' "מזבח אדמה תעשה-לי...". ובפירוש הנצי"ב על התורה שמות כ"ז א' מבואר ביתר פירוט וז"ל "ועשית את המזבח – ועשית מזבח' מיבעי. אלא משום שכבר כתיב (לעיל כ"א א') "מזבח אדמה תעשה לי", משום הכי בא הכתוב לפרש כאן אותו מזבח. ובזה מיושב מה שלא ביאר הכתוב כאן שימלאנו באדמה, והוא משום שכבר כתיב "מזבח אדמה".

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו – מסכתא ד"בחדש" פרשה יא

"מזבח אדמה תעשה לי" – מזבח מיוחד לי, שלא תבנהו מתחילה לשום אחר. ר' ישמעאל אומר: מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפים ולא על גבי עמודים. רבי נתן אומר: מזבח חלול באדמה תעשה לי, שנאמר: "נבוב לוחות תעשה אותו" (שמות כז ח). איסי בן עקיבא אומר: מזבח נחושת מלא אדמה תעשה לי, שנאמר: "כי מזבח הנחושת אשר לפני ה' קטן מהכיל את העולה" (מלכים א ח טד).

⁴⁹ בעת מציאת המזבח, הוא לא היה ממולא באדמה, אלא באפר מעורב בעצמות, אבל כפי שהוסבר בפסקה "גניזת עצמות שרופות" עמ' 24, בתום השימוש במזבח הוכנסו לתוכו שרידי הקורבנות כדי לגנוז אותם שם, עובדה זו ידועה מכך ששכבות האפר נערמו בזווית שניכר שעמדו על דופן המזבח ושפכו אותם, ולא שהם הצטברו שם בגלל השימוש במזבח. (זרטל, 2007)

⁵⁰ זרטל (זרטל, 2007) כותב שחיפוש מקבילות ארכיאולוגיות ולא מצא, המזבח הדומה ביותר שהוא מצא הוא הזיקורת שגם היא אינו נבוב לוחות.

תמונה 25 מזבח אבנים כנעני עגול
מתל מגידו (רשות העתיקות "מקדשי
המגדל במגידו אלי ינאי)

6. רבוע

בתורה נאמר במפורש שמזבח צריך לבנות מרובע ולשון הפסוק "...רבוע יהיה המזבח..."⁵¹, אולם מדברי התלמוד מתבאר, שכוונת הציווי הוא, שזווית הפינות תהיה של 90 מעלות, אבל אין חובה שמידות האורך והרוחב יהיו שווים, וגם מלבן עומד בצווי האמור "רבוע יהיה", ואכן מידות האורך והרוחב של מזבח עיבל אינן שוות, והם יוצרות מלבן⁵² אך פינותיו רבועות, ובמדור האורך נתבאר בהרחבה⁵³.

7. מידות המזבח

מידות המזבח אינן מעכבים⁵⁴, ומידות המזבח במשכן⁵⁵ ובמקדש שלמה, ובמקדש שני היו שונות, ומ"מ מידות המזבח בהר עיבל 7 * 9 מטר, והם קרובים למידות מזבח שלמה שהיה 20 אמה⁵⁶.

8. הקרנות

בתורה נאמר במפורש שבמזבח צריך לעשות קרנות,⁵⁷ במזבח הר עיבל לא נמצאו קרנות,⁵⁸

יתכן שהיו ונהרסו, פעולות ההרס היחידות שבמזבח הם תוצאה של רעידות אדמה רבות במשך אלפי השנים, למרות שהמזבח היה מכוסה באבנים, זעזעו הרעידות את המזבח יחד עם כיסויו ושולי המזבח העליונים נמצאו פזורים, יתכן שעמים נפלו הקרנות⁵⁹, והיותם אבני גוויל וכן לאור הדין שאין שיעור מחייב לגודלם⁶⁰, קשה להבדיל בינם לשאר אבני המפולת⁶¹ או אבני הכיסוי⁶²,

⁵¹ חומש שמות פרק כ"ז פסוק א', ודין זה לעיכובא כמפורש במסכת זבחים דף ס"ב ע"א, ת"ר קרן וכבש ויסוד וריבוע מעכבין וכן פסק הרמב"ם בהלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ז

⁵² מעניין לציין שבלשון הגמ' המילה "מלבן" משמשת גם כאשר הצלעות שוות, כאמור במסכת זבחים דף נ"ד עמוד א' "תא שמע דתני לוי: 'כיצד בונין את המזבח? מביאין מלבן שהוא שלשים ושתים על שלשים ושתים וגובהו אמה..."

⁵³ פסקה "דין רבוע שהוא מלבן" ע' 71

⁵⁴ מסכת זבחים ד' ס"ב ע"א, "...מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו אין מעכבין" וברמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ב ה' י"ז, "...אבל מידת ארכו ומידת רחבו ומידת קומתו אינן מעכבין והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלוש אמות, כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר."

⁵⁵ ועשית את המזבח עצי נשטים קמש אמות ארך וקמש אמות רחב (שמות כ"ז א')

⁵⁶ דברי הימים ב' פרק ד' פסוק א' ועש, מזבח נחשת--עשרים אמה ארך, ועשרים אמה רחב; ועשר אמות, קומתו.

⁵⁷ שמות כ"ז פסוק ב' "ועשית קרנותיו על ארבע פנתיו" ודין זה הוא לעיכובא כמובא במסכת זבחים דף ס"ב ע' א' וברמב"ם שם.

⁵⁸ יצוין שוב כאמור בראשית המאמר שמזבח הר עיבל הוא הוראת שעה וגם אם לא היו קרנות אין בכך ראייה לשלילה.

⁵⁹ ההשערה הועלתה כבר ע"י זרטל (זרטל, 2007, עמ' 179) שיחזורים רב ממידיים של המבנה הוכיחו כי עברה עליו רעידת אדמה גדולה (שם, עמ' 62)

⁶⁰ רלב"ג פירוש המילות שמות כ"ז פסוק ב' "ועשית קרנותיו על ארבע פנתיו" – ... והנה לא נזכר שיעור אלו הקרנות בתורה,..."

⁶¹ יש לציין שאבן גדולה במיוחד נמצאה לרגלי הפינה הדרומית, (בן-נון, תשמ"ה, עמ' 4)

⁶² יש מקום לבחון אפשרות שמהסיבה האמורה הוסרו אבני הקרנות בעת חשיפת המזבח.

תמונה 26 הקיר בצפון מזרח שבו אין יסוד שתומך בקיר, ניזוק יותר משאר הקירות ברעידות אדמה

9. כבש

האיסור לעשות מדרגות למזבח, נאמר במפורש בתורה "ולא תעלה במעלות על מזבחי אשר לא תגלה ערוותך עליו"⁶³, לאור זאת הכרח לבנות גישה בכבש,⁶⁴ צורה אדריכלית זו כמבנה גישה למקום גבוה יותר, ייחודית לצורת המזבח היהודי, וגם במקדש עצמו השתמשו בכבש רק למזבח, אבל בכל הגישות האחרות השתמשו במדרגות, כגון בכניסה להר הבית, לחייל, לעזרות, ולהיכל⁶⁵, לאדריכלות זו של מבנה גישה בכבש, גם אין שום מקבילות בממצא ארכאולוגי⁶⁶,

הסיבה שמשתמשים בבניה מדורגת להתגבר על הפרשי גובה, היא היותה נוחה ובטוחה יותר להליכה, ומאפשרת עליה בגובה תוך מרחק קצר הרבה יותר, יחסית לעליה בכבש⁶⁷, בנוסף כאשר מדובר בגישה לקראת משהו חשוב, מדרגות מעצימות את תחושת ההתכוונות לקראת אותו מקום, ורק בגלל הסיבה שנאמרה בתורה "ולא תגלה ערוותך עליו" שהיא אינה שיקול אדריכלי, נעשה במזבח שימוש בכבש, מה שאינו קיים בממצאים אחרים.

הדמיון למזבח של המקדש קיים אפילו בפרטי הכבש עצמו, כגון העובדה שרוחבו של הכבש אינו כרוחב הדופן של המזבח אילה הוא מתחבר, אלא צר בהרבה ממנה, כמו כן הוא מתחבר למרכז הדופן של המזבח, ולא בצידה, הוא בנוי בקו ישר ולא בשני חלקים מסתובבים, הוא ניגש לקצה גובהו של המזבח ולא ליסוד הנמצא בחצי גובהו, מידות הכבש הם ברוחב 120 ס"מ ואורכו 7.5 מטר (זרטל, 2007), וזווית השיפוע שלו היא ביחס של 3:68⁷.

תמונה 27 בקו הרקיע המזבח ומימינו הכבש, ומתחתיהם קיר הסובב

תמונה 28 הכבש לאחר גילוי בחפירה

⁶³ שמות כ' כ"ב, ודין זה מעכב כאמור במסכת זבחים ד' ס"ב ע"ב, וברמב"ם בהלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ז,

⁶⁴ רש"י שמות כ"ז ה'.

⁶⁵ מסכת מידות פרק ב' משניות ג', ה'ו'.

⁶⁶ (לנדי, תש"פ, עמ' 43)

⁶⁷ כדוגמה להמחשת הפער, אפשר לבחון את התקנים הנוהגים במדינת ישראל: בעליה לגובה 15 ס"מ, במדרגות, שלח המדרגה יהיה 28 ס"מ, ואילו בכבש, ע"פ התקן יידרש כדי לעלות גובה כזה מרחק של 1.87 מ'. (מכון התקנים הישראלי ת"י 1918 חלק 2 2001)

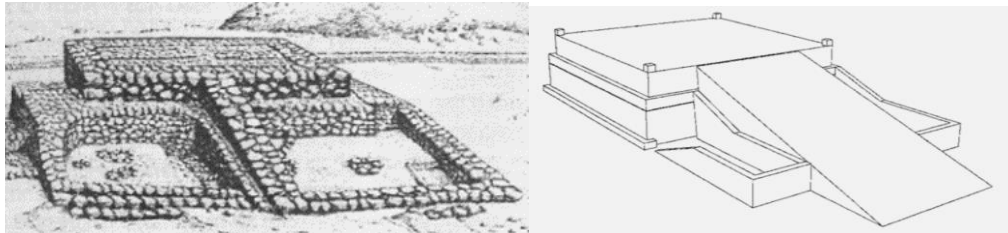
⁶⁸ יחס שיפוע זה מקביל ליחס השיפוע בכבש המשכן, (לנדי, תש"פ, עמ' 43) וראה במדור הארוך 66

10. כבשים קטנים בצד הכבש הגדול

"אמר רב יהודה: שני כבשים קטנים יוצאים מן הכבש שבהם פונים ליסוד ולסובב..."⁶⁹

במזבח עיבל נמצאו שני כבשים קטנים בצד הכבש הגדול [ראה שרטוט למטה], תבנית בניה יוצאת דופן זו תואמת להפליא לתבנית המזבח במקדש, בממצא זה יש עניין יחודי בעובדה שהלכה זו של הכבשים הקטנים, נמצאת רק בתורה שבע"פ, בהתאמה מופלאה זו כשלעצמה די כדי לאמת את העובדה כי מדובר במזבח עולה של ישראל.

בשרטוט: צורת הכבשים בהר עיבל לעומת מזבח העולה.⁷⁰

תמונה 29 למטה: הכבש הראשי במבט מראש המזבח, ובצמוד לו במפלס נמוך יותר הכבש הקטן.

תמונה 30 למטה: בצמוד לשוליים הימניים הכבש הראשי במבט ממרגלות המזבח, בצמוד לו משמאל הכבש הקטן, שקצהו פונה שמאלה ומתחבר לסובב

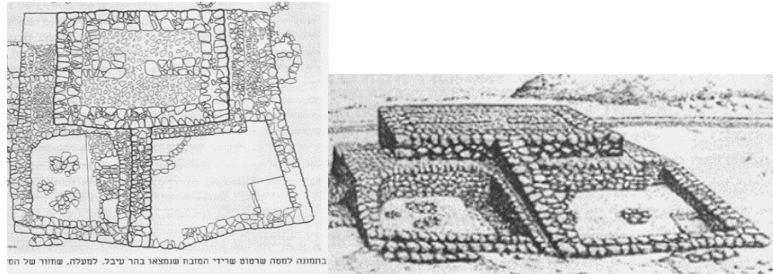

⁶⁹ זבחים ס"ב: [רמב"ם הל' בית-הבחירה פ"ב הלכה י"ד]
⁷⁰ (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה) (כהן & רוזן)

11. יסוד [סובב]

במזבח בהר עיבל ישנה מעין מדרגה רחבה המקיפה את המבנה המרכזי משלשה צדדים. רוחבה כמטר אחד והיא נמוכה מהמבנה המרכזי במטר אחד⁷¹. [ראה תמונה בעמוד הבא] המדרגה מהווה המשך של קירות החצרות הפנימיות והכבשים הקטנים, ונבנתה יחד עימם⁷². מהלכות בניית מזבח הוא שיהיה לו יסוד, ודין זה מעכב⁷³, לולי יסוד, אין אפשרות למתן דמים, נראה שהמדרגה שבמזבח עיבל שמשה כיסוד⁷⁴, וגם קיומה של הלכה זו, הוא דמיון מופלא למזבח העולה שהיה במקדש.

איור 5 למטה במבט על: בצד ימין המזבח עם היסוד [סובב] (והכבשים הקטנים) בצד שמאל המזבח והכבש ללא היסוד

הסובב

⁷⁵ למזבח המקדש היה "סובב"⁷⁶, שהוא הצרה של רוחב המזבח, באמצע גובהו, כך שנוצרת מדרגה בקיר המזבח, ששימש להילוך הכוהנים למתן דמים, וזאת בנוסף למדרגה שיצר היסוד, אולם במזבח של המשכן נחלקו במסכת זבחים⁷⁷ אם היה לו סובב בולט בקירותיו להילוך או לא⁷⁸, ולהלכה פסק הרמב"ם⁷⁹ כדעה שלא היה סובב להילוך במשכן, ואין בנייתו מעכבת⁸⁰. במזבח שבהר עיבל ישנה כאמור מדרגה אחת של יסוד ואין סובב, אולם גובה היסוד הוא כמטר מתחת לפני המזבח⁸¹ ולכן הוא יכול לשמש גם להילוך הכוהנים סביב⁸², ומסתבר שאכן שימש לכך, שכן הכבשים הקטנים⁸³ מתחברים אילין⁸⁴,

⁷¹ (zertal, 1986-1987)

⁷² השוליים המעוגלים של החיבור בין הכבש שמשמאל לכבש הגדול [פנים למזבח] לבין החצר הצפונית מוכחים נתון זה בבחירות (בן-נון, תשמ"ה)

⁷³ זבחים דף ס"ב ע"א, ת"ר קרן וכבש ויסוד וריבוע מעכבין וכן פסק הרמב"ם בהלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ז

⁷⁴ אם כי יש לציין שבמקדש לא היה יסוד בקרן דרומית מזרחית, ואלו בהר עיבל היסוד חסר בקיר הצפון מזרחי

⁷⁵ סוגית הסובב רחבה ומסועפת ונכתבו עיקרי הדברים בלבד

⁷⁶ מדות פ' ג', מ' א'. "... עלה חמש וכנס אמה. זה הסובב..."

⁷⁷ זבחים ס"ב ע"א.

⁷⁸ בתורה לא מוזכר לשון סובב אלא "כרכוב" כאמור בשמות כ"ז ד-ה "ועשית לו מכבר מעשה רשת נחשת ועשית על הרשת ארבע טבעת נחשת על ארבע קצותיו. ונתתה אתה תחת כרכב המזבח מלמטה והיתה הרשת עד חצי המזבח".

⁷⁹ הלכות בית הבחירה פ"ב ה' י"ז, שם הוזכרו ההלכות המעכבות, ולא נזכר הסובב.

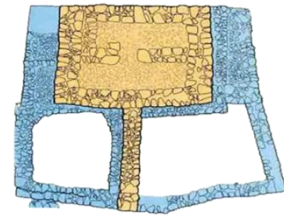
⁸⁰ יתכן שגם לדעה שהיה סובב יכול היסוד להחשב כסובב, ואכמ"ל

⁸¹ (כהן & רוזן)

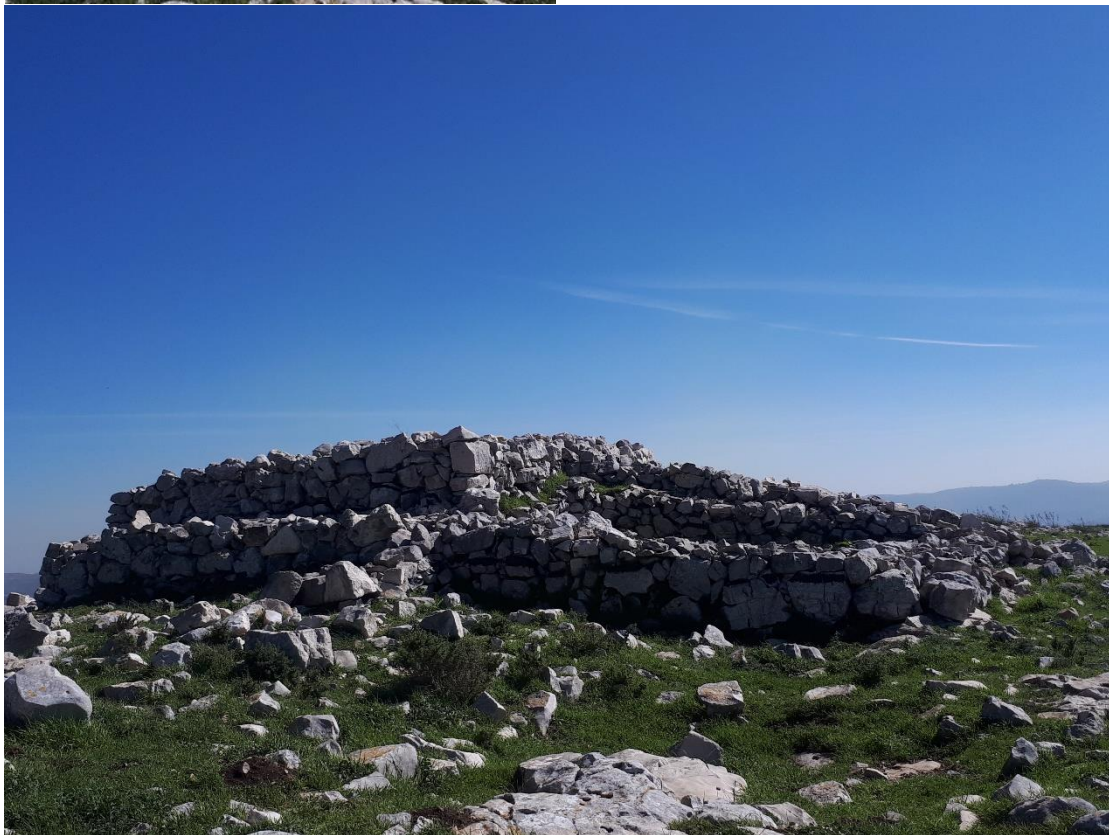
⁸² שהרי מידת קומתו אינה מעכבת רמב"ם שם. וגם גובה היסוד במזבח עיבל נמצא במחציתו בקירוב.

⁸³ ראה סעיף "כבשים קטנים בצד הכבש הגדול" בע' 19

⁸⁴ גם לולי ההסבר לעייל, אין זו קושיה, שכן כאמור המזבח הוא הוראת שעה ויש בו שניים ממזבח העזרה.

תמונה 31 הסובב: למטה: מתחת גוף המזבח בסמוך לשולי התמונה השמאליים, נראה תחילתו של הסובב, הוא נמשך לימין התמונה לאורך הדופן עד הפינה, שם הוא פונה בצמוד למזבח עד הכבש, באותה תמונה למעלה משמאל מסומן על גבי התמונה הסובב באדום.

12. על גבי אדמה

בצד מערב של המזבח הייתה רחבה גדולה מרוצפת של כארבעים מטר, כמו כן גם החצרות שמשני צדי הכבש היו מרוצפות⁸⁵, אך למרות שהיה הגיוני מבחינה היופי האדריכלי שהמזבח יהיה כולו מוקף ריצוף, בכל זאת נבנה המזבח עצמו ע"ג האדמה על סלע האם⁸⁶, כפי דיני מזבח⁸⁷.

⁸⁵ (zertal, 1986-1987)

⁸⁶ (כהן & רוזן, עמ' 2)

⁸⁷ מכילתא ס"פ יתרו "ר' ישמעאל אומר..." וכסתימת התלמוד כדבריו במסכת זבחים דף נ"ח ע"א. רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"א הל' י"ג, וכ"מ שם.

13. ריבוי קורבנות – "ושמחת לפני ד'"

במקום נמצאו 2862 עצמות של צאן ובקר⁸⁸, המספר הגדול [שבוודאי אינן כולם] תואם לכינוס שבו משתתפים רבים מאוד כאמור בצווי לעשות שם שמחה לפני ד' "וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים, וְאָכַלְתָּ שֶׁם וְשִׂמְחָתָּ, לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ."⁸⁹

תמונה 32 עצמות שנמצאו במילוי המזבח (זרטל, 2007, עמ' אחרי 160)

⁸⁸ (Horwitz, 1986-87)

⁸⁹ (דברים כ"ז ז)

(זרטל)

14. רק מינים כשרים

בעבר הרחוק לא היה פינוי של אשפה והיא נשארה בתחומי הישוב, וכך ניתן ללמוד ממנה, על החי שנאכל, מגידול או צייד, וכן על החי ששימש לעבודה⁹⁰. בהר עיבל בולט העדרם של: חמורים, סוסים, טורפים, חזירים (פראים, ומבויתים), וצבאים⁹¹, שלפחות אחד מהם נמצא בחפירות בארץ באתרים אחרים מתקופת הברזל, במזבח נמצאו עצמות **רק** מעיזים כבשים פרים ויחמורים⁹², שהם כשרים למאכל⁹³, בולט במיוחד העדרם של צבאים וחזירים שהיו נפוצים באזור באותה שכיחות כמו היחמור שכן נמצא בהר עיבל⁹⁴.

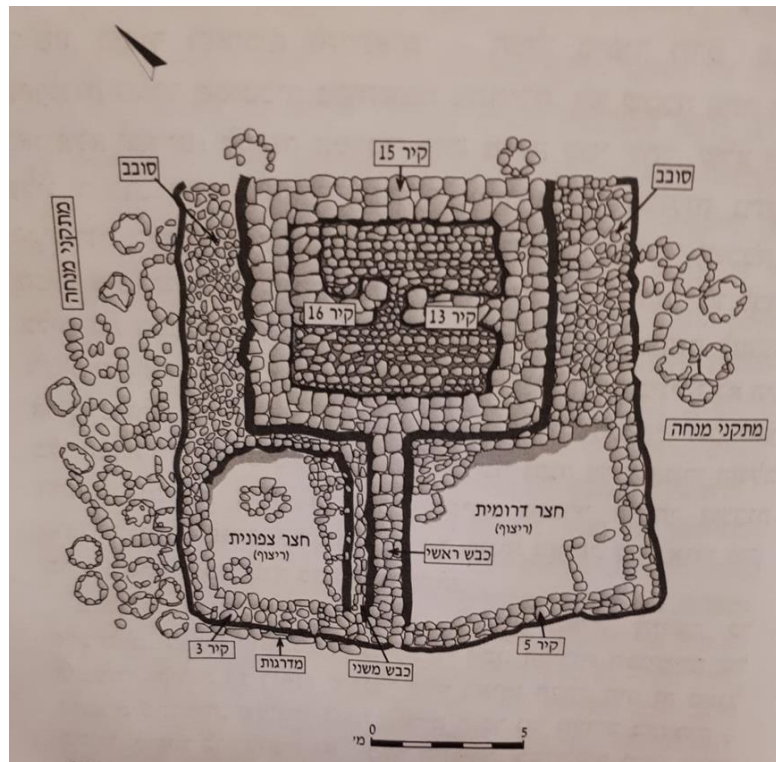
15. עצמות שרופות כדין עולה

שיעור העצמות שעברו תהליך הכנה באש, מכל סוג שהוא, [בישול, צליה, וכדו', כלומר שלא נמצאו במצב חי, ובקצרה יכוננו במאמר "שרופות"] גבוה באחוזים יותר משיעור העצמות השרופות הנמצאות באתרים אחרים מאותה תקופה,⁹⁵ מה שמלמד על תפקיד שונה של האתר ממקום יישוב רגיל, נתון זה יכול להתאים להקרבה כיון שבה הבשר מועלה על המזבח עם העצמות, לעומת בישול בקדרה שלא אפשרי להכניס לתוכה עצמות גדולות, ולכן מפרקים אותן מהבשר לפני הבישול ולכן גם מוצאים אותם במצב שלא עבר בישול,⁹⁶ ובמדור "הרחבות וביאורים" סעיף "העצמות השרופות - הרחבה" נכתב באריכות בנושא זה.

⁹⁰ (זרטל, 2007, עמ' 96)⁹¹ Gazella Palaestina הצבי הארצישראלי⁹² לגבי הדיון אודות היחמור שהוא כשר למאכל ולא להקרבה ראה בהרחבות .⁹³ מתוך 2862 עצמות זוהו 770 עצמות שמתוכם 96% שייכים לארבעת המינים הללו, 4% אחוז האחרים היו כפי הנראה בעלי חיים ששכנו בגל האבנים לאורך השנים וכללו קיפוד, זוחל לא מזוהה, צב, וכדומה. 65% מכלל העצמות המזוהות היו של כבשים ועיזים. (Horwitz, 1986-87)⁹⁴ (Horwitz, 1986-87, p. 181)⁹⁵ עיין הערה 207 אודות אחוזי העצמות השרופות בעיבל.⁹⁶ יש לציין שבפרסומים רבים שנכתבו על הר עיבל צוין שהעצמות שנמצאו במזבח היו קרבן עולה, ונמצאו כשהן: שרופות באש ולא מבושלות, חתוכות כדרך נתח בשר שפורק לפני העלאתו למזבח, רק זכרים, ובני שנה, והושארו במקומם במזבח לאחר שריפתם. ואילו שאר העצמות שנמצאו מחוץ למזבח, היו קרבן שלמים ונמצאו מבושלות ולא שרופות, שלמות, זכרים ונקבות, בכל הגילים, עובדות אלו אינן מדויקות ורק משמשות את אלו המגיעים לבחון את האתר מתוך דעה מוקדמת שקיומו הוא ביליתי אפשרי בהיותו תואם לאמור בכתובים.

16. "גניזת עצמות שרופות"

בתוככי המזבח גנזו⁹⁷ אפר מעורב בשאריות עצם רבות [כ-700 עצמות]⁹⁸, לעומת זאת ברחבה שלפני המזבח⁹⁹ נמצאו עצמות רבות אך אלו לא היו מעורבות באפר¹⁰⁰, ניכר שאת העצמות המעורבות באפר טרחו לגנוז לעומת אלו שלא היו מעורבות באפר, מציאות זו יכולה להיות מוסברת בחיוב לגנוז דשן שנשרף ע"ג המזבח¹⁰¹ שהוא מעולות ואימורים ששורפים אותם, לעומת קרבנות שלמים שלא נאמר בהם חיוב זה, וכאמור במעמד הר עיבל הוקרבו קרבנות שלמים רבים כמ"ש "וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת לפני ד' אלוקר" ¹⁰² (שם)

איור 6 בשרטוט: החצרות שמימין הכבש במקדש (מימין) ובהר עיבל (משמאל) שלתוכן פינו את האפר.

⁹⁷ ראה סעיף " משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי " כיצד מוכח שמדובר בגניזה ולא בהצטברות במקום.

⁹⁸ (מלבד העצמות שנמצאו בסביבות המזבח), לדברי זרטל עצמות אלו גם נראו חרוכות ונכתב באריכות בנושא בהרחבות.

⁹⁹ הכוונה לפני הכבש, ממערב למזבח יש כנר מרוצפת ברוחב של כארבעים מטר [שגם היא הייתה תחת הכסוי של האבנים] וכינויה בדיווחי החפירה "הרחבה המערבית" ¹⁰⁰ (זרטל, 2007, עמ' 142)

¹⁰¹ כמ"ש הרמב"ם בעבודה תמידין ומוספין פ"ב ה' ט"ו, " ...וכשמוציאין אותו לחוץ מחוץ לעיר מניחין אותו במקום שאין הרוחות מנשבות בו בחזקה ולא חזירים גורפים אותו ולא יפזרנו שם שנאמר ושמו שיניחנו בנחת ואסור ליהנות בו: " הרמב"ם שם מדבר על כל הדשן שהורד מהמזבח ולא דווקא על הדשן של תרומת הדשן, יעויין כ"מ שם בשם מהרי קורקוס.

¹⁰² יש לציין שבאזור כולו נמצאים אלפי שברי חרסים פזורים.

המזור הקצר חלק ב' - הממצאים המבססים את זיהוי המזבח

הקדמה על אופי הממצא בהר עיבל.

אתר המזבח, הוא מסוג המכונה "אתר חד שכבתי" בשונה מרוב האתרים שהמוכנים "רב שכבתיים", פירוש המונחים הוא כך, בעבר היה מיקומו של יישוב מוכתב מאוד בעיקר בגלל הצורך במים, ודרך, בשל כך ישובים היו בדרך כלל לאורך מאות שנים באותו מקום ללא שינוי, בדרך כלל אחת לכמה עשורים או מאות שנים [תלוי במקום והתקופה] היה הישוב נחרב במלחמה, וכשהיו באים לבנות אותו בשנית, היו משטחים את החרבות ללא פינוי חומר ההריסות, ובונים עליהן, כך היו פני העיר הולכים ונעשים גבוהים יותר לאורך השנים, והייתה נוצרת גבעה [המכונה "תל"] של עשרות מטרים ועשרות שכבות, ומכאן השם "אתר רב שכבתי" במקום כזה מורכב יותר לבודד בדיוק שכבה משכבה, וגם ההרס מקשה על הבנת הממצאים, בהר עיבל כאמור נעשה שימוש לזמן קצר¹⁰³, ומיד לאחר מכן נגנז המקום באופן מכוון, כך שהמצא שייך לפעילות אחת, ולא התערב עם פעילות אחרת, וגם לא היה שום הרס¹⁰⁴ ולכן הממצא של המבנה ברור. מלבד האמור, קיימים ממצאים רבים המבססים את זיהוי המקום,

במדור זה, יפורטו בעז"ה הנתונים המאששים את זיהוי המזבח.

¹⁰³ אף שהיו שני שכבות במזבח בהר עיבל, הם משתייכים לפרק זמן קצר, והם משתייכים זה לזה, כנראה מהעובדה שהמבנה העגול שבשכבה הראשונה גנוז בדיוק במרכז המזבח.
¹⁰⁴ כאמור לעיל יש הרס מכוון ע"י אותם בונים להתאמה לפעילות השנייה, ניתן לדמות זאת להרס הנעשה בהרחבת מבנה, השונה מהרס של מלחמה.

1. חרפושיות

"חרפושית" היא חותם מצרי, שצורתה כחצי זית החתוך לאורכו, בצד השטוח חרוטה החותמת, ובצד השני היה נקב שבו הושחל חוט, וכך היו עונדים את החותם כטבעת, לכל שושלת מלכים מצרית היה מספר דגמים קבוע של חותמות, והדגמים הללו שלהם, מוכרים בכל החותמות או התבליטים המרובים החרוטים בעתיקות מצרים,

במזבח נמצאו שני חרפושיות [חותמות] שזוהו¹⁰⁵ כשייכים לשושלת המלכים ה-19 המצרית, מהווים זיהוי ברמת וודאות גבוהה מאוד שהמזבח מזמן כניסת בני ישראל לארץ, מציאותם של שני חותמות שנדיר למוצאם, באתר אחד גרמה לכך שאף גדולי המכחישים לא טענו על זמנו של המזבח.¹⁰⁶

תמונה 33 החרפושיות מארבעת צידיהם

שתי החרפושיות המצריות מהר עיבל: מימין החרפושית הגיאומטרית; משמאל החרפושית המלכותית. זמן נקבע לשליש האחרון של מלכות רעמסס השני, שלזמנו יוחסה יציאת מצרים (י' ויינברג)

¹⁰⁵ ע"י ברוך ברנדל מומחה לחרפושיות.

¹⁰⁶ (זרטל, 2007, עמ' 62,63,368-70, ותמונה אחרי 64)

2. חרסים

לכלי החרס הנמצאים באתרים מזמן הכניסה לארץ, אופי ייחודי, באתר נמצאו כלי חרס רבים ואלפי שברי כלי חרס, הפזורים בכל האתר עד היום, לפי סוג הכלים, וצורת עיבוד הקרמיקה שלהם, ניכר שהם תואמים לכל האתרים הישראליים מתקופת הכניסה לארץ.

תמונה 35 שברי חרס בסביבות המזבח

הרחבה: בעבר עיקר השימוש בכלים היה בכלי חרס, אלו מטבעם נשברו לעיתים תכופות מאוד, ולכן הם התחלפו כל הזמן, ובהיותם חומר שאינו מתכלה הם מצטברים בכמות מרובה מאוד בשרדי הישובים העתיקים, כפי שיראה בעין פשוטה המהלך בכל אתר שכזה, לאורך אלפי השנים השתכללו שיטות בניית הכלים הן בצורת עשייתם, והם במרקם החמר ושרפתו, קדרי החרס למדו את השכלולים זה מזה, כך שכל שכלול התפשט תוך כמה עשורי שנים בכל האזור, מלבד זאת לתרבויות שונות היה אופי כלים שונה, באופן זה ניתן ללמוד מהחרסים את זמן הישוב.

תמונה 34 כלים שנמצאו בהר עיבל

הכלי הגדול בפניה השמאלית העליונה מכונה פיטס אלו כלים גדולים בנפח של כ-200 ליטר ששימשו לאכסון בבית [תבואה או מים לפני חפירת הבורות] והם ייחודיים לתקופת הכניסה לארץ.

אוסף של כלים שלמים שרופאו מהר עיבל. הקנקנים והפיטס נמצאו במחקי המנחה, הפיטס הגדול – במחסנים, והקערות נמצאו במבנה המערבי (י' ויינברג, 1989)

3. אין חיות לא כשרות

כאמור לעיל בשונה מכל אתר באזור, אין במקום עצמות, חזירים, חמורים, סוסים, צבאים, בנושא זה נכתב בהרחבה בסעיף "רק מינים כשרים", עמ' 22.

4. העדר צלמיות

באתרים הנחפרים בארץ מתקופה זו מוצאים צלמיות, הצלמית היא דמות פסל קטנה בגודל של 15 סנטימטרים, עד 2, בדמיות שונות, והם מצויות לרוב, [בתקופת בית ראשון נמצאו באתרים עשרות או אף מאות פריטים¹⁰⁷] את הצלמיות החזיקו אנשים בבתים באופן פרטי, באתר המזבח לא נמצאו כל צלמיות, למרות שריבוי העצמות והחרסים מעיד על מספר משתתפים עצום באירוע.

5. תכשיטים מצריים, עגילים

באתר המזבח נמצאו תכשיטים המוכרים בסגנונם באזור מצרים באותה תקופה, הימצאותם

תמונה 36 עגיל זהב ועגיל כסף

של תכשיטים וגם שני החותמות שהוזכרו לעיל, מביאה להנחה המסתברת כי החוגגים במקום נשאו שלל מצרי רב, שכן נדיר שנשארים חפצים יקרי ערך במקום, ובוודאי חלק אפסי ממה שנשאר נמצא, כך שנדרש שיהיה למשתתפי האירוע ממש שלל רב מסוג זה כדי שימצאו כל כך הרבה פריטים, עובדה זו תואמת לכך שישראל יצאו ברכוש גדול מלבד ביזת הים.

6. זהותו של הר עיבל

שמו של הר עיבל נשתמר ברצף מזמן כניסת ישראל לארץ, שכן השומרונים שיושבים בהר גריזים ממול להר עיבל, הובאו למקום ע"י מלך אשור¹⁰⁸, וככתוב בספר מלכים¹⁰⁹ "וַיָּבֵא מֶלֶךְ-אֲשׁוּר מִבְּבֶל וּמִכּוּתָהּ וּמֵעֵזָא וּמִחַמַּת, וּסְפָרוּיִם, וַיָּשֶׁב בְּעָרֵי שְׁמֶרֶן, תַּחַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיִּרְשׁוּ, אֶת-שְׁמֶרֶן, וַיָּשְׁבוּ, בְּעָרֵיהָ." מאז יושבים השומרונים באותו מקום, שפתם של השומרנים דומה לעברית, והר עיבל נקרא אצלם בשמו כפי שהיה נקרא אז בישראל, כך ידוע שלא חלו שנויים בשם מאז גלות אשור, לפני השומרונים ישוב עם ישראל בארץ מאז כניסתם, ובהרחבות מבואר באריכות על מיקומו של הר גריזים ע"פ השומרונים⁽¹¹⁰⁾

7. שברים של טיח עבה גנוזים

בתוך האפר שנגנז בין כותלי המזבח, נגנזו גם כעשרים פיסות טיח עשיות סיד שהונחו שם, ממצא זה אין לו מקבילות בשום חפירה, מלבד זאת באותה תקופה לא היה מקובל כלל לסוד קירות של בתים, ושוב הצווי האמור בתורה ו"שדת אותם בשיד " מבאר באופן מופלא את הממצא.

¹⁰⁷ שברי צלמיות חרס מתקופת הברזל ב' מעפר הר הבית, אהרון גרינר, גבריאל ברקאי, ויצחק שמעון דבירה (צויג)

¹⁰⁸ דרכה של אשור לשלוט בעמים כבושים הייה ע"י הגלית אוכלוסיות שלמות למקום אחר.

¹⁰⁹ מלכים ב' פרק י"ז פ' כ"ד

¹¹⁰ שמות עבריים עתיקים רבים נשתמרו בשמות הישובים הערביים אבל שם ישנם שינויי היגוי רבים, הר עיבל נקרא בפי הערבים ג'בל עבאל (זרטל, 2007, עמ' 187)

המדור הארוך - הרחבות וביאורים

ההתכנסות הגדולה לזיהוי המזבח

מקורות היסטוריים לא יהודים לעומת התנ"ך

ספר היסטוריה הקדום ביותר המצוי בידינו כיום, בספרות הלא יהודית, הינו רק לפני 2400 שנה¹¹¹, "ספרי היסטוריה" נכתבים במטרה ליצור תיאור היסטורי, ולכן יש מחשבה מאחורי הכתיבה, כגון הבדלה בין אירוע חשוב לאירוע שולי שאותו לא כותבים, או פרשנות לאירועים, או קישור של השתלשלות האירועים וכו',

שונה מזה הידע ההיסטורי שלפני כתיבת ההיסטוריה שהוא מבוסס על: כרוניקות¹¹², כתובות הנצחה של מלכים, מכתבים, וכדומה, שכול אלו לא נכתבו במחשבה ליצור תיאור היסטורי כאמור לעיל, אלא תיעוד של עובדות ללא מיון או הקשר כללי לצרכים שונים, ולכן הידיעות ההיסטוריות שזמנן לפני 2500 שנה, נוצרו מאיסוף של עשרות אלפי ידיעות, שצורפו בזמן מאוחר יותר ע"י היסטוריונים, ומהם נבנה פסיפס היסטורי, ולכן לא פלא שיש וויכוחים בין המומחים, שלעיתים הינם על מאות שנים, והתפיסות המקובלות השתנו רבות לאורך השנים, וגם בדברים שאין בהם שנויים במשך כמה עשורים, עדיין יסודם רעוע, ולעיתים תפיסה שהשתרשה נעקרת רק אחר דורות, כללו של דבר אין בהיסטוריה של שנים אלו דברים שיכול

אי מי לטעון שהם מבוססים בוודאות [למרות שרבים גם רבים מתיימרים לטעון כך] הדברים שונים לחלוטין לגבי ימי עם ישראל שידועים בתיאור מפורט כבר לפני כ-3800 שנה,¹¹³ ויש א"כ כ-1300 שנה שלגביהם התנ"ך הוא מקור היסטורי כתוב יחיד, [כמובן אין התנ"ך ח"ו תיאור היסטורי, וכול סיבה מה נכתב בו ומה לא, אינה קשורה כלל לרצון לתאר היסטוריה, אלא למציאות התורה שקדמה לעולם, אבל מ"מ ממה שכתוב בו ניתן ללמוד רבות אודות ההיסטוריה]

מדוע נזעקו המכחישים

כמובן שהמכחישים את אמיתות התנ"ך למיניהם, נחרדו מלקבל את דברי התורה הכתובה כמות שהם, והם התווכחו ממתי התורה ביד ישראל, ורצו לאחר את זמנה ככל היותר, אך מדוע בכדי להכחיש את התנ"ך כה חשוב להם לאחר את הזמן שהתורה ביד ישראל?

כידוע המסורת היהודית שונה משאר דתות שתחילתה בהתגלות במעמד הר סיני לפני כל העם, ולא מתחילה מאיש יחיד כשאר הדתות, ומשכך ברור לכל, שאין אדם יכול לומר לעם שלם שהוא עמד בהר סיני לפני זמן קצר או אפילו לומר שאבותיו עמדו שם, אילו לא כך היה, שהרי הוא יוכחש ע"י כולם, וע"כ הכופרים שרצו לומר שהתורה לא משמים נכתבה, הוכרחו לומר שהכותב שהמציא את הדברים וניסה ל"השתיל" היסטוריה, ולספר לעם שלם על אירוע שלא ידע עליו ולא שמע ממנו, עשה זאת ע"י שטען שמעמד הר סיני היה לפני זמן רב של מאות שנים ונשתכח זכרו, והוא גילה את הידיעה באופן כל דהו, וברצונו כעת להחזיר את זיכרונה לכל העם.

ולכן ניסו המכחישים לאחר את הזמן שתורה ביד ישראל ככל שיוכלו,¹¹⁴

¹¹¹ הספר הראשון הוא "הרודוטוס" המכונה אבי ההיסטוריה ומאז יש ספרים רבים, יתכן שהרודוטוס העתיק מסופרים קודמים אבל גם אז מדובר בספרים סמוכים לזמנו, יש לציין שגם ספרו רחוק מלהיחשב מדויק במובנים של תיעוד כמקובל כיום. (מבוא לספר הרודוטוס הוצאת כרמל, ירושלים 1998, כתבו בנימין שימרון, רחל צלניק אברמוביץ)

¹¹² ה"כרוניקה" היא תיעוד יומן פשוט של עובדות ללא כול עיבוד או הבדלה,

¹¹³ אומנם בריאת העולם הינה לפני 5780 שנה אולם עד ימי אברהם אבינו הדברים מסופרים בקיצור.

¹¹⁴ וברור שע"פ האמת גם זה אינו טענה, כדברי הרמב"ן המפורסמים שאב אינו מנחיל שקר לבנו, ולא יעלה על הדעת שיקבלו על עצמם עם שלם אלפי דינים הגובים מהם מחיר כל החיים רק ע"י שיבוא אדם ויאמר כך היה ונשתכח והניסיון מראה שהטוענים כך אינם יודעים כמה רבים פרטי המצוות.

אלא שככל שרצו לאחר את זמנה לא היה בידם אפשרות לטעון שזמנה מאוחר ל-260 [לפנה"ס] שהרי אז נעשה תרגום השבעים, וכבר נפוצה התורה בכל העולם ואין אדם יכול לשנות בה מאומה, ונמצא שהרוצה להכחיש היות התורה מן השמים, מוגבל לטעון שזמנה באותן כ-900 שנה, שבין מתן תורה ועד סמוך לסוף זמן התנ"ך,

על תקופת זמן של 900 שנה אלו נולדו וויכוחים רבים בזיהוי ממצא ארכיאולוגי, שהרי כל דבר שנמצא ומאמת את האמור בתנ"ך, ככל שהוא קדום יותר, מוכיח שגם זמן התנ"ך קדום יותר¹¹⁵, ואם ימצא לבסוף שיש ממצאים המאמתים שזמן התנ"ך קרוב לזמן מתן תורה, תישלל האפשרות להכחיש את היות התורה מן השמים,¹¹⁶

עד תחילת ימי המלוכה יש פחות וויכוח שכן ישנם ממצאים מאמתים רבים, עיקר הוויכוח ניטש על כ-400 שנה שקדמו לימי המלוכה, בתקופת השופטים (זרטל, 2007, עמ' 124 פרק 9 מכחישי התנ"ך)

מדע מוטה ודעות קדומות

בארכיאולוגיה ברוב המקרים הממצאים אינן חד משמעיים, [בשונה ממה שמוכנה המדעים המדוייקים כגון מתמטיקה, פיזיקה וכדו'] וניתן לפרש אותם ולהסיק מהם דברים שונים, התנאי הראשון למדע מדוייק הוא לבחון את הנתונים בניטרליות, במקרה שלפנינו כאשר דנים על ממצאים מאותם שנים, נגשים הארכיאולוגים שנושאים את דגל ההכחשה במאמץ לפרש את הממצאים באופן שלא יתאימו לתנ"ך בכל דרך שהיא, מעוותת ככל שתהיה, הדבר בולט בכך שבחפירות שנוגעות לתקופה האמורה שמבצעת אוניברסיטה שזו הדעה הקדומה שלה, כמעט תמיד הפרשנות תהיה בניסיון שלא תוכח האמת ובניגוד למה שיפרשו ארכיאולוגים אחרים.

המזבח בהר עיבל

לאור זאת ברור מדוע מציאת מזבח בנוי כהלכות מזבח, מזמן כניסת ישראל לארץ, שקרוב לוודאי הוא המזבח שעשו ישראל בהר עיבל במעמד הברכה והקללה, וממנו רואים כיצד קיימו הזבחים שם את פרטי הדינים של התורה, עורר התנגדות מאין כמוה.¹¹⁷

על התנגדות המכחישים, יובא להן ציטוט מתוך דברים שכתב באפילוג בספרו, זרטל שהכיר היטב את מתנגדיו.

"עשר שנים חלפו מאז עונת החפירות האחרונה.

האתר בהר עיבל שרבים יצאו נגדו בחריפות, לא נשכח מלב... זה המקום היחיד הקשור ישירות למשה ויהושע מנהיגי האומה ויוצריה. זה המקום שישראל היה בו לעם ושם קם המונותאיזם המשוכלל - אמונה באל אחד שיש עמה גם תורת מוסר חדשה.

אירוניה קטנה של ההיסטוריה: מדובר כאן בתגלית הקשורה לדת ופולחן; ועם זאת – מסר חשוב של המזבח הוא הצורך להיזהר מקנאות דתית, מדעית ואינטלקטואלית. קנאות כזו, מעודנת מאחרות אך לא פחות מסוכנת, מצויה לעיתים בהיכלי המדע והאקדמיה: לא פעם קשה לאנשי הרוח להכיר בעובדות הסותרות את דעותיהם..."

¹¹⁵ כדוגמת העיר חצור שיש בה סימני שריפה וכיבוש מזמן כיבוש יהושע

¹¹⁶ לאורך השנים נאלצו המכחישים לסגת פעם אחר פעם בעקבות ממצאים ולהודות כי התנ"ך ביד ישראל בזמן קדום יותר, וכדוגמת התכחשות למציאות דוד המלך עד שנמצאה כתובת תל דן. ויפה התלוצץ יוסי גרפינקל [ארכיאולוג בכיר שניהל חפירות רבות], "בכל פעם שנמצא ממצא קדום יותר ממה שהיה ידוע, באוניברסיטת תל אביב אומרים שהתנ"ך נכתב יום לפני"

¹¹⁷ וכבר נאמר לעייל, שאין האמונה המסורה לנו מדור דור מתבססת על "ראיות" כגון אלו, אומנם יש בזה חיזוק לאמונה, שהלב מתפעל מדברים חדשים ומוחשיים, ומצאנו שנכון להתחזק בדרך זו במה שהורה ד' למשה לקחת ציננת מן המשמרת, ומקל של הארון, והקמת האבנים בגלגל, ועוד רבים כהנה.

דעות המתנגדים לזיהוי הר עיבל

מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן (בשינויים קלים)

א הממצא המפתיע בהר עיבל והתלבטויות החוקרים ביחס אליו

בשנים תשמ"ב תשמ"ט נתגלה ונחשף בהר עיבל מבנה, אשר על פי כל מבחן אובייקטיבי אינו אלא המזבח שעל בניינו נצטוו במפורש בתורה (דברים כ"ז, ה') בבואם לארץ כנען, ואשר נבנה בפועל על ידי יהושע בן נון, כפי שמפורש במקראות בספר יהושע (יהושע ח, ל'). למעשה, ניתן לקבוע כי ממצא זה הוא הממצא הארכיאולוגי החשוב ביותר שנתגלה עד היום הזה¹¹⁸

עצם קיומו של ממצא זה, סותר ומכחיש בחוש כמה מ"עיקרי האמונה" של מבקרי המקרא הגרמנים, אשר הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם ושאר החסידים האפיקורסיים שלהם, החזיקו בהן בצורה דוגמטית ממש. שכן על פי סדר הזמנים שנתנו מבקרי המקרא לספרי המקרא השונים, מציאותו של מזבח כזה מתקופת ההתנחלות אינה אפשרית.

ד"ר אדם זרטל אשר גילה את המזבח, הוא חבר קיבוץ עין שמר של השומר הצעיר. כאשר החל בחפירות, באמת לא ציפה למצוא שם מזבח, ובוודאי לא את המזבח הנזכר בספר דברים ובספר יהושע אכן, במשך שנתיים ראשונות לעבודתו, לא היה לו מושג בדבר זיהוי המבנה אשר מצא, בהיותו מבנה ייחודי אשר אין לו דוגמאות מקבילות, אך אחרי כמה עונות חפירה ובדיקה מדוקדקת של כל הממצאים, עמד על כך שעל פי כל אמות מחקר מדעיות אובייקטיביות אין מנוס מן המסקנה שמדובר באתר פולחני מתקופת ההתנחלות ("ברזל א"). אתר אשר היה בשימוש במשך תקופה קצרה מאוד, ואשר ניתוח הממצאים שבו מורה בעליל כי הוא אינו אלא מזבח הר עיבל, שעליו מדובר בספר דברים ובספר יהושע. (תיארוך האתר לתקופה הנקראת במדע: "ברזל א" נעשה על פי הממצא הקרמי שלו כמובן יש מקבילות רבות המוכרות היטב בעולם המדע, וגם על פי ממצאים ארכיאולוגיים אחרים חותמות אבן הנקראות "חרפושיות" - שיש להם מקבילות ארכיאולוגיות המורות על תאריך ייצורם) באתר כולו לא נמצאו צלמיות, אשר היו מצויות מאוד בתקופה ההיא בכל מקום שבו עבדו אלילים, וזה כמובן יכול ללמד על אודות הדת של המשתמשים באתר.

המבנה העיקרי שבאתר (להלן נקרא לו "המזבח") הוא בניין מרובע, שקירותיו בנויים מאבנים שלמות בלתי מסותתות, בקירות לא נמצא שום פתח, ובזה נשללה האפשרות שמדובר בסתם בניין, המבנה המרובע היה ממולא כולו, בכוונה תחילה, בעפר ואפר ועוד חומרי מילוי, כך שברור בעליל שהשימוש באותו מבנה היה על גגו, ואל אותו גג עלו בכבש משופע, למבנה כזה קשה למצוא מקבילות בארכיאולוגיה. המבנה נמצא בתוך מתחם מגודר, אשר ממצאים שונים בו מורים על הזיקה של המתחם כולו לאותו מבנה מרובע.

על פי בדיקת העצמות שנמצאו במתחם (כ-3000 עצמות) ברור כי בתקופה בה היה האתר בשימוש, הקריבו בו רק בעלי חיים הכשרים לאכילה על פי דין התורה.

כפי שצויין, בין הממצאים שנמצאו באתר נתגלו חותמות אבן (חרפושיות). חותמות אלו הן מצריות, והן מתוארכות לתקופת רעמסס השני, על סמך השוואה לחרפושיות כאלו ממצרים עצמה. מלבדם נמצאו במקום תכשיטים מצריים, וזה בהחלט מתאים לתיאור עם שיצא ממצרים ברכוש גדול. כמו כן נמצא במקום כלי עשויי בזלת שמקורה בעבר הירדן המזרחי,

¹¹⁸ א. זרטל" תל אביב ("אוניברסיטת ת"א, המכון לארכיאולוגיה) כרך, 14 - 13 (7-1986), מס 2; א. אזרטל, קדמוניות 89 90 תש"ן 1990 50 - 42 "שמונה שנות חפירה באתר הר עיבל"; א. זרטל, עם נולד, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2000

זה כמובן מתאים לתיאור עם שהגיע לארץ כנען, דרך עבר הירדן המזרחי. ממצא חשוב אחר האומר דרשני, נמצא במילוי של המזבח. ממצא זה, שהתגלה בין שאר החומרים שהשתמשו בהם למילוי, הוא עשרים פיסות טיח עבה שנגנזו בצורה מסודרת. מדובר בחומר שניתן לקבוע בבירור, כי באותה תקופה לא היה נהוג להשתמש בו (לדבריו של ד"ר זרטל, לא זכור שימוש בטיח באתרים אחרים מאותה תקופה, ואם כן, גם אם אי שם היה החומר בשימוש, ברור שמדובר בשימוש נדיר מאוד) קשה מאד למצוא ממצא כזה במקום, ולהעלים עין מן המקרא המפורש בספר דברים (שם) אשר בו נקבע כי את האבנים, שיקימו בהר עיבל, יש לסוד בסיד.

כאמור, למזבח, שהוא המבנה המרכזי באתר, אין מקבילות מתקופת הברזל, וזו למעשה הייתה עיקר טענתם של המתנגדים לזרטל. אך כדרכם באו לקלל ונמצאו מברכים כי דווקא דבריהם הם ראייה שהמזבח נבנה בצווי ייחודי של התורה שאין דוגמתו במקום אחר,¹¹⁹

לאמיתו של דבר, קיימים פרטים רבים במזבח שנמצא בהר עיבל, שדומים למזבח העולה שהיה בבית שני, (משנה מסכת מידות ובעוד מקומות בגמ') זאת בעיקר ביחס לטובב, לכבש העיקרי ולכבשים הקטנים (ביחס לטובב ולכבש, קיימת גם התאמה לתיאור המזבח בספר יחזקאל, על פי הדרך שבה פירשו חז"ל את המקרא שם). כמו כן קיים גם דמיון בין המזבח בהר עיבל לבין המזבח שבמשכן, אשר חז"ל תיארו אותו כמסגרת מוצקה ממולאת בעפר (במשכן מדובר על מסגרת עץ ממולאת עפר, בהר עיבל נמצאה כאמור, מסגרת אבנים ממולאת עפר).

אולם, הסתמכות מדעית על דמיון זה, בוודאי לא מצאה חן בעיני חניכי האסכולות האפיקורסיות הנ"ל, מכיוון שהשוואה כזו יכולה ללמד שהעם שישב בציון בסוף בית שני, והתורה שבעל פה שהייתה בידו, שווה לעם שהיה קיים בתקופת הברזל ולמנגינה כזו ודאי לא הסכימו רבים מן החוקרים, אולם כל איש מדע אשר מנסה לבחון את הדברים באופן אובייקטיבי, תוך התעלמות מדוגמות קודמות, נאלץ על כורחו להודות בכך שלא קיימת אפשרות להגיע למסקנה אחרת הנוגעת לממצא זה, זולת המסקנה שהגיע אליה ד"ר זרטל שהממצא אשר נמצא בהר עיבל, אינו אלא המזבח המתואר בספר דברים ובספר יהושע, וכי לממצא זה יש השלכות מרחיקות לכת ביחס לחקר המקרא, ולחקר תולדות עם ישראל.

הראשון שיצא נגד זיהוי זה, היה פרופ' קמפינסקי. הוא לא טרח כלל לתת הסבר מדעי לממצא שלפניו, ודי היה לו בזה שקבע שאין זה מזבח,¹²⁰ אחרים (פרו' פינקלשטיין מאוניברסיטת ת"א ועוד) נאלצו להודות במקצת, והודו שאכן יש כאן אתר פולחני שזמנו הוא כניסת בני ישראל לארץ, אך לא הצליחו לתת הסבר ביחס לטיבו, ניתן לקבוע כי יחס בלתי מדעי זה, שנהגו בו אנשי מדע המתכחשים לממצאים של זרטל, מזכיר את עמדתם של כמה פרופסורים מאוניברסיטת פדואה מלפני כארבע מאות שנה. הם כיחשו את תגליתו של גלילאו גלילאי, שראה בטלסקופ שלו ארבעה ירחים המקיפים את כוכב הלכת צדק ואף סירבו להתבונן בכוכב הלכת דרך הטלסקופ, לפי דעתם, המספר שבע הוא מספר קדוש שמוטבע בטבע הבריאה (כפי שגם ניתן להסיק מן העובדה שבראש האדם ובעלי החיים קיימים שבעה חורים דהיינו,

¹¹⁹ שהרי ניתוח הגיוני של טענה זו מראה, כי מבחינה מדעית אין לטענה זו משקל, אלא אם כן מניחים מראש שהעם אשר יצא ממצרים, ואשר הגיע לארץ כנען דרך עבר הירדן, נהג לחקות בפולחן שלו, עמים אחרים שהיו באזור. דבר זה, כמובן, היה גורם לכך שנמצא למבנה זה מקבילות אצל עמו האזור, או הנחה אחרת אשר יכולה להצדיק את חיפושם של ממצאים מקבילים, היא ההנחה שממצרים יצאו שבטים בלתי מלוכדים, אשר כל אחד ואחד מהם הקים במה לעצמו, ורק אחר תקופה ארוכה נוצר עם אחד בעל מקום פולחן אחד. על פי הנחה כזו ניתן היה לצפות לכך שיהיו ממצאים מקבילים בתחום מושבם של שבטים שונים, אולם אי מציאתם של מזבחות מקבילים, מוכיחה, למעשה באופן עקיף, שמדובר באתר פולחני יחיד של עם ייחודי, אשר לבדד ישכון.

¹²⁰ (פרופ' קמפינסקי טען שמדובר, ככל הנראה, במגדל שמירה BAR 12 (1986) p. 42-53 אך הוא לא נתן הסבר למערכת הסובב והכבשים שבאותו מבנה, שגם מצד עצמה אין היא מתאימה למגדל שמירה, וברור שגם אין לה מקבילות בארכיאולוגיה. מובן שלנושא העצמות שבאתר, אין כלל זיקה להסבר שביקש לתת).

זוג עינים, זוג אזנים, זוג נחירים ופה אחד) מזה " מוכח ", לדעתם, שאין ואף לא יכולים להיות בשמים אלא שבעה גופים נעים, ולא יותר, במכתב ששלח גלילאו לידידו האסטרונום יוהן קפלר (שחי בפראג) כתב גלילאו: "קפלר היקר שלי, כמה חפץ הייתי שתתייחד אתי בצחוק לבבי פעם אחת, כאן בפדואה נמצא הפרופסור הראשי לפילוסופיה, שחזרתי וביקשתי אותו והפצרתי בו להסתכל בירח ובכוכבים דרך משקפת, והוא סירב בעקשנות." מה שנראה מפתיע הוא כי גם כעבור ארבע מאות שנה, עדיין מכהנים באוניברסיטאות חברים של אותם פרופסורים מפדואה.

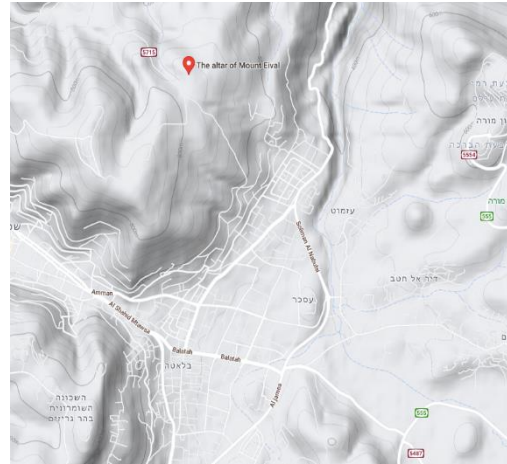
נמצא, כי מנקודת מבט חילונית, עצם גילוייו של המזבח הנזכר הוא מהפכה של ממש, ומי שאינו עוצם את עיניו, חייב להודות בכך שהתיאוריות של מבקרי המקרא ששללו מיסודו את הרקע ההיסטורי לאותם אירועים, ואת היכולת של ספרי מקרא מסויימים להתייחס לדברים, כשלו ונפלו. הוכח בעליל כי ספרי המקרא שבהם נזכר המזבח בהר עיבל, נכתבו על כל פנים בסמיכות לאירועים, ובדמיון רב להלכות ידועות מן התורה שבכתב והתורה שבעל פה.

הר גריזים אינו נראה ממקום המזבח, האם זה סותר לזיהוי?

כנגד הזיהוי של המזבח בהר עיבל כמזבח יהושע הועלתה טענה זו, מיקומו של המזבח בהר עיבל, אינו מאפשר קו ראייה להר גריזים השומרוני, (מדרום למיקום המזבח, ההר גבוה יותר ומסתיר) ומלשון הפסוקים – להלן- בספר יהושע משמע, שהמעמד היה בין הר גריזים להר עיבל,

יהושע פרק ח':

ל אז יבנה יהושע מזבח ליהוה אלהי ישראל בהר עיבל לא כאשר צוה משה עבד יהוה את בני ישראל ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל ויעלו עליו עלות ליהוה ויזבחו שלמים לב ויכתב שם על האבנים את משנה תורת משה אשר כתב לפני בני ישראל לג וכל ישראל וזקניו ושטרים ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים הלויים נשאי ארון ברית יהוה כגר כאזרח חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל כאשר צוה משה עבד יהוה לברך את העם ישראל בראשנה

הסבר שאין צווי שהמזבח יוקם בין שני ההרים

נראה שההסבר לכך פשוט, שהעיון בצווי על הבניה בפסוקים בפרשת כי תבוא, ותיאור המעמד בספר יהושע ובגמ' במסכת סוטה, מלמד שיש הבדל בין ההוראה או התיאור להקים מזבח שהיא בהר עיבל, לבין ההוראה או התיאור על מעמד הברכות והקללות שהם בהר גריזים ובהר עיבל, כמובא להלן:

פרשת כי תבוא:

וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמַר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם. וְהָיָה בַיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקַּמְתָּ לָּךְ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדַתְךָ אֹתָם בְּשִׂיד. וְכִתַּבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרְךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תָּבֹא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לָּךְ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לָּךְ. וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם **בְּהַר עֵיבָל** וְשָׂדַתְךָ אוֹתָם בְּשִׂיד. וּבְנִיתָ שֵׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִּנְיֵף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ יְהוָה אֱלֹהֵיךָ וְהַעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאָכַלְתָּ שֵׁם וְשִׁמַּחְתָּ לְפָנָי יְהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְכִתַּבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב. וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה וְהַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר הִסְפַּת וְשָׁמַע יִשְׂרָאֵל הַיּוֹם הַזֶּה נְהִייתָ לְעָם לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְשִׁמַּעְתָּ בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֵיךָ וְעָשִׂיתָ אֶת מִצְוֹתָיו וְאֶת חֻקָּיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה הַיּוֹם. וַיֵּצֵא מֹשֶׁה אֶת הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא לְהוֹאֵל אֱלֹהֵיךָ לְבָרְךָ אֶת הָעָם **עַל הַר גְּרִיזִים** בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן שְׁמַעוֹן וְלֵוִי וַיהוּדָה וְיִשָּׁשָׁר וְיוֹסֵף וּבִנְיָמִן. וְאֵלֶּה יַעֲמְדוּ עַל הַקְּלָלָה **בְּהַר עֵיבָל** רְאוּבֵן גָּד וְאֲשֶׁר וְזָבוּלָן דָּן וְנַפְתָּלִי.

יהושע פרק ח:

ל אז יבנה יהושע מזבח ליהוה אלהי ישראל בהר עיבל. לא. כאשר צוה משה עבד יהוה את בני ישראל ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל ויעלו עליו עלות ליהוה ויזבחו שלמים. לב ויכתב שם על האבנים את משנה תורת משה אשר כתב לפני

בני ישראל. **לג וכל ישראל וזקניו ושטריו ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הפהנים הלויים נשאי ארון ברית יהוה כגר קאזרח חציו אל מול הר גרזים והחציו אל מול הר עיבל** כאשר צוה משה עבד יהוה לברך את העם ישראל בראשנה. **לד ואחרי כן קרא את כל דברי התורה הברכה והקללה ככל הכתוב בספר התורה. לה לא היה דבר מכל אשר צוה משה אשר לא קרא יהושע נגד כל קהל ישראל והנשים והטף והגר ההלך בקרבם.**

סוטה פרק ז' משנה ה

ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גרזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה, שנאמר (שם יא): "הלא המה בעבר הירדן" וגו', ולהלן הוא אומר (בראשית יב): "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה". מה אלון מורה האמור להלן שכם, אף אלון מורה האמור כאן שכם, **ששה שבטים עלו לראש הר גרזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל**, והכהנים והלויים והארון **עומדים למטה באמצע**. הכהנים מקיפין את הארון, והלויים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, שנאמר (יהושע ח): "וכל ישראל וזקניו ושטריו ושפטיו עומדים מזה ומזה לארון" וגו'. הפכו פניהם כלפי הר גרזים ופתחו בברכה, ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסיכה, ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה, (דברים כז) ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה, ואלו ואלו עונין אמן, עד שגמרין ברכות וקללות. **ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח** וסדוהו בסידי, וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון, שנאמר (שם) באר היטב, ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

כנראה מהמובאות, ברור שהציווי להקים מזבח, והציווי לברך את העם, נצטוו לקיימם במקומות נפרדים,¹²¹ ולמרות שהם אירוע אחד, שהציווי לזבוח ולשמוח¹²² הוא על קיום הברית, הם אינם נעשים באותה צורת התכנסות, שהרי לברכה והקללה צריך שיהיו מחצית השבטים בהר גרזים והאחרים כנגדם בעיבל, ואילו לזבוח ולשמוח התכנסו כולם להר עיבל,

מדוע מרוחק המזבח מבין גרזים ועיבל?

ועדיין יש שתמהו על זיהוי המזבח, מדוע הוא מרוחק כ-3 קילומטר מהנקודה שבין הר גרזים להר עיבל, ששם היה מעמד הברכה והקללה, ומדוע הרחיקו כל כך את בניין המזבח, וראשית יש להשיב ששאלה זו אינה קשה כלל, שכן היא מתבססת על הנחה מקדימה שאנו יכולים לדעת את כל פירטי הפרטים והשיקולים ונוכל לטעון מדוע לא היה המיקום קילומטר לכאן או לכאן, ובוודאי הנחה זו אינה נכונה.

אולם יש לציין שדווקא שאלה זו, מחזקת את האמור לעייל, שמסתבר שלאחר מעמד הברכה והקללה, הלכו בני ישראל למקום סמוך בהר עיבל ע"מ לזבוח, שהרי הציווי שהמזבח יהיה בהר עיבל, ולא בין עיבל וגרזים, ולצורך הקמת המזבח, יש צורך בשטח גדול, שכן מקום המזבח הוקף בשני מחיצות¹²³, והשטח המוקף במחיצה החיצונית אורכו כ-250 מטרים,¹²⁴ (ראה תמונה בעמוד הבא), ומדרון הר עיבל הגובל בעמק שבין ההרים הוא תלול מאוד, ואין בו מישור בגודל הנחוץ, והמקום הקרוב ביותר בהר עיבל, בו יש את התנאים הטיפוגרפיים לבנות מתחם

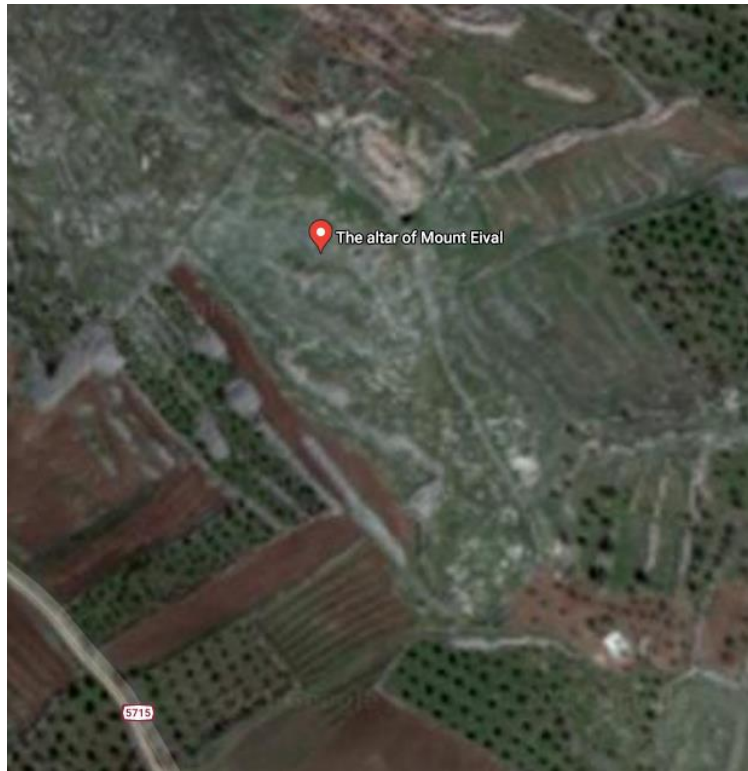
¹²¹ ומלשון החומש בדברים ניתן אולי אפילו לפרש שאין הכרח לעשותם באותו זמן, אמנם מהאמור ביהושע, ועוד יותר מפורש מדברי המשנה, מוכח שנעשו בזה אחר זה יש לעיין שמספר יהושע משמע קודם נבנה המזבח ואח"כ נאמרו הברכות והקללות, ובמשנה משמע שקודם נאמרו הברכות והקללות ואחרי כן נבנה המזבח

¹²² יעוין בדברי המלבי"ם בפרשת כי תבוא שביאר שמעמד הר סיני הוא קבלה מיראה, ומעמד הברכות והקללות הוא קבלה מאהבה ולפ"ז מובן הצווי לשמוח במעמד זה"

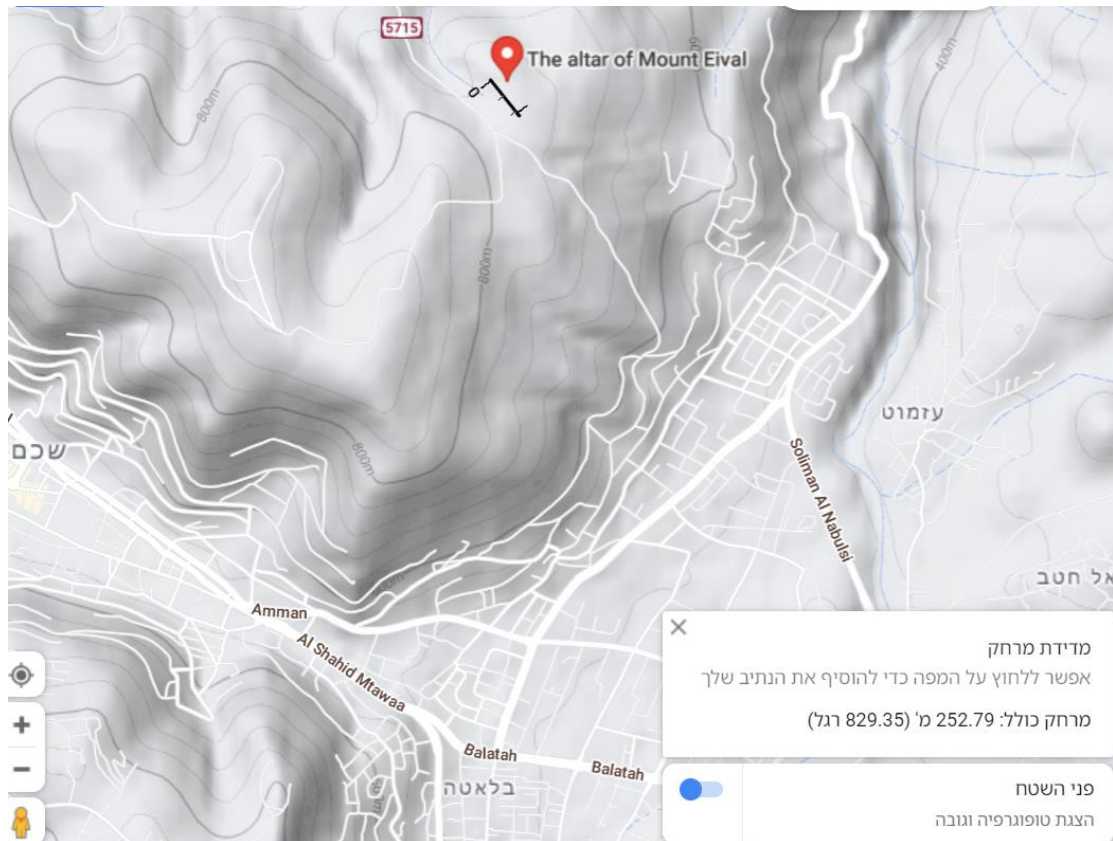
¹²³ [גדרות אבן נמוכים]

¹²⁴ הינו 14 דונם

בגודל כזה, ולכנס מאות אלפי או מיליוני אנשים,¹²⁵ (ראה תמונה למטה) הוא היכן שהמזבח בנוי שם ישנה כתף בהר היוצרת שטח שטוח בצלע ההר, וגם הגישה למקום זה מבין שני ההרים נוחה, ומתאימה להילוך המון רב ובו גם נשים וטף¹²⁶.

תמונה 37 גדר האבן החיצונית המקיפה את המזבח בצורת כף רגל מבט מלמעלה

¹²⁵ גם השטח המקיף את המתחם בנוי במדרון מתון צופה על המזבח ומתאים להתכנסות אנשים נוספים.
¹²⁶ בתוואי הדרך שבין הר גריזים ועיבל, למזבח, סללה הרשות הפלסטינית לאחרונה את כביש 5715 המוביל בנוחות לשכם.

ההסבר שהר גריזים המקראי, אינו זה המקובל כיום,

כדי להבין את ההסבר הנ"ל, נדרש להקדים דברים אודות השומרונים,

השומרונים הגיעו לשומרון בעת נפילת העיר שומרון וממלכת ישראל בזמן גלות עשרת השבטים.¹²⁷ השיטה האשורית לשלוט בעמים כבושים, הייתה לערוך חלופי עמים, ולכן אחר שהגלו את ישראל הם הביאו את השומרונים המכונים כותים¹²⁸ וככתוב בנביא.

מלכים ב' פרק י"ז,

כג עד אשר-הסיר יהוה את-ישראל, מעל פניו, כאשר דבר, ביד כל-עבדיו הנביאים; ויגל ישראל מעל אדמתו, אשורה, עד, היום הזה. כד ויבא מלך-אשור מבבל ומכופתה ומענא ומחמת, וספרוים, וישב בערי שמרון, תחת בני ישראל; וירשו, את-שמרון, וישבו, בעריה.

בהמשך שם כתוב מעשה התגיירות השומרנים, ועל כך שלמרות הכול המשיכו לעבוד ע"ז,¹²⁹

ויהי, בתחלת שבתם שם, לא יראו, את-יהוה; וישלח יהוה בהם את-האריות, ויהיו הרגים בהם. כו ויאמרו, למלך אשור לאמר, הגוים אשר הגלית ותושב בערי שמרון, לא ידעו, את-משפט אלהי הארץ; וישלח-בם את-האריות, והנם ממיתים אותם, כאשר אינם ידעים, את-משפט אלהי הארץ. כז ויצו מלך-אשור לאמר, הליכו שמה אחד מהכהנים אשר הגליתם משם, וילכו, וישבו שם; וירם, את-משפט אלהי הארץ. כח ויבא אחד מהכהנים, אשר הגלו משמרון, וישב, בבית-אל; ויהי מורה אתם, אף יראו את-יהוה

וכן בהמשך שם: פסוקים ל"ג, ו-מ"א

לג את-יהוה, היו יראים; ואת-אלהיהם, היו עבדים, כמשפט הגוים, אשר-הגלו אתם משם.

מא ויהיו הגוים האלה, יראים את-יהוה, ואת-פסיליהם, היו עבדים; גם-בניהם ובני בניהם, כאשר עשו אבתם הם עשים, עד, היום הזה.¹³⁰

בימי שיבת ציון כאשר ניתנה הסכמתו של מלך פרס (כורש) ליהודים לבנות את בית המקדש, ביקשו גם השומרונים, ובראשם סנבלט לקחת חלק בבניית המקדש, ולהיות חלק מהעם היהודי ככתוב בנביא:

עזרא פרק ד ב-ג.

וישמעו, צרי יהודה ובנימן: כי-בני הגולה בונים היכל, ליהוה אלהי ישראל. ויגשו אל-זרובבל ואל-ראשי האבות, ויאמרו להם נבנה עמכם כי ככם, נדרוש לאלהיכם; ולא (ולו) אנחנו זבחים, מימי אסר חדן מלך אשור, המעלה אתנו, פה"

ויאמר להם זרובבל וישוע, ושאר ראשי האבות לישראל--לא-לכם ולנו, לבנות בית לאלהינו: כי אנחנו יחד נבנה, ליהוה אלהי ישראל, כאשר צונו, המלך כורש מלך-פרס."

¹²⁷ ע"י שני המלכים האשוריים, שלמנאסר החמישי וסרגון השני,

¹²⁸ בכתובת שהשאיר סרגון מלך אשור, הוא מספר שערך חילופי אוכלוסייה, ומשומרון הוגלו 27,290 ישראלים,

ובמקומם הובאו גולים מרחבי האימפריה

¹²⁹ ובגמ' נחלקו האם גירום גיור (ואכמ"ל)

¹³⁰ שפתם של השומרונים דומה לעברית עתיקה, ואורח חייהם מתבסס על נוסח של התורה שבכתב (הכתוב בכתב שומרוני, שהוא שונה מעט מן הכתב העברי שקדם לאשורית). נוסח השומרונים ("נוסח שומרון") שונה מנוסח המסורה שבידינו באלפי פרטים. מרבית ההבדלים נוגעים לצורות לשון וכן לעניינים הקשורים למצוות אוכלוסיית השומרנים מנתה מעל למיליון נפש, במאה ה-4, אך בעקבות פרעות ומעשי טבח בעיקר ע"י הביזנטים והצלבנים, נותרו כיום רק כ-800 אנשים, הם מתרכזים בעיקר בהר גריזים.

בעקבות הסירוב, התפלגו השומרונים מישראל, הם אימצו את התורה עד ספר יהושע, וטענו שמשנה רבינו ויהושע קבעו את הר גריזים כמקום המקדש, ואכן במקום יש שרידי מקדש שנבנה מעט מאוחר לימי שיבת ציון בימי בית שני,¹³¹ כדי ליישב את מעשיהם עם הכתוב בתורה שינו השומרנים את נוסח התורה, שני שינויים כדלהלן:

דברים כ"ז, פ' ד': "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אשר אנכי מצוה אתכם היום בהר **עיבל** [השומרנים: **גריזים**] ושדת אותם בשיד"

דברים י"א פ' ל': "הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל אצל אלוני מרה". [השומרנים: **מול שכם**]

מן השנויים נראה שהשומרנים שהתגוררו בהר גריזים (כלומר ההר שהיום מכונה גריזים) רצו שמקדשם ובו מזבח הנמצא במקום מושבם, יהיה על הר ששמו גריזים ובכך יוכלו להתלות בפרשת הברכה והקללה ולומר שהיא צווי על מקום המקדש, ולכן שינו את נוסח המצווה להקים את המזבח בהר עיבל, לצווי להקים בהר גריזים, ולאחר מכן "הזיזו" את שמו של הר גריזים מההר הנקרא היום הר כביר, אל ההר שבו הם יושבים, ושם מקדשם. וכדי לאמת את העתקת השם, הוסיפו שינוי נוסף בנוסח שהר זה מול שכם¹³², (ראה תמונות להלן)

תמונה 38 מימין שמות ההרים כפי שהם היום, משמאל שמות הערים לפני השינוי

שליטת ההכרח לטעון שהר גריזים הועתק ע"י השומרנים לאחר בחינה נראה ששינויי הנוסח של השומרנים אינו מוכיח ששם ההר שונה כפי שיבואר, ונבאר תחילה על נסמכו הטוענים ששם ההר הוחלף,

בנוסח כאמור יש שני שינויים האחד חילוף בין המילה "עיבל" למלה "גריזים", והשני הוספת המילים " מול שכם", מחילוף המילים עיבל וגריזים בנוסח החומש, אין כל עדות שהשם גריזים הועבר מהר להר, אלא רק עדות לרצון להחליף את **תפקידי ההרים**, שגריזים יהיה זו שמולו מברכים ולא עיבל, ומתוך רצון שעירם מקדשם ומזבחם יהיו בהר הברכה ולא בהר הקללה, הטוענים להעתקת השם גריזים נסמכים על שינוי הנוסח של הוספת המילים "מול שכם"

¹³¹ השומרנים חיקו באופן מלא את היהודים, ובמתחם המקודש להם ישנו סלע שהם מכנים גבעת עולם שעליו לטענם הייתה עקידת יצחק, והוא אבן השתייה ושם הוקם המשכן, סביב המקום המקודש הייתה עירם הגדולה שהתגוררו בה אז כ-10000 שומרנים.

¹³² הטוענים להסבר זה רצו להתלות במשנה סוטה פרק ז', ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה, שנאמר (שם יא): "הלא המה בעבר הירדן" וגו', ולהלן הוא אומר (בראשית יב): "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה". מה אלון מורה האמור להלן שכם, אף אלון מורה האמור כאן שכם, ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל, והכהנים והלויים והארון עומדים למטה באמצע. הכהנים מקיפין את הארון, והלויים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, שנאמר (יהושע ח): "וכל ישראל וזקניו ושוטריו ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון" וגו', לטענתם מלשון המשנה משמע ששני ההרים הם בצד שכם ולא ששם ביניהם, ועוד שאם הייתה שכם ביניהם נמצא שהכהנים והארון עומדים בשכם, ולא משמע כך במשנה ואין הדברים מוכרחים כלל.

שלכאורה אינו מובן שאם לא הועתק השם גריזים מהר להר, ובאותו זמן לאיש לא הייתה שאלה על כך שגריזים היא ליד שכם מדוע נדרשת תוספת זו?

אבל אם נאמר שלפני השינוי היה מקום המעמד בין עיבל להר כביר [של היום] (מסומן 1 בתמונה בעמוד הקודם), ונקודה זו מרוחקת כשלוש קילומטר משכם, והשומרונים החליפו ונתנו את השם גריזים להר שלהם שליד שכם, ומקום המעמד עבר להיות צמוד לשכם (מסומן 2 בתמונה בעמוד הקודם) מובן מדוע הם נאלצו להוסיף את המילים "מול שכם".

אולם מעיון בדברי הגמ' ¹³³ עולה, שאין כאן הוכחה לשינוי שם ההר, שינוי הנוסח והוספת המילים "מול שכם" ע"י השומרונים, הם אכן קדומים וכבר נזכרים בגמ', כמובא להלן: ¹³⁴

ספרי - פיסקא נו

"הלא המה בעבר הירדן - מעבר הירדן ואילך, דברי ר' יהודה: אחרי דרך מבוא השמש - מקום שחמה זורחת; [בארץ הכנעני היושב בערבה. אלו גריזים והר עיבל שיושבים בהם כותים: מול הגלגל. סמוך לגלגל: אצל אלוני מורה. זה שכם נאמר כאן אלוני מורה] ולהלן הוא אומר (בראשית יב) ויעבר אברהם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה. מה אלון האמור להלן - שכם, אף אלון האמור כאן - שכם. אמר ר' אלעזר ברבי יוסי: **אמרתי להם לסופרי כותים זייפתם את התורה ולא הועלתם כלום! שכתבתם אצל אלוני מורה שכם** - אף אנו מודים שהיא שכם. אנו למדנו מגזירה שוה, שנא' הלא המה בעבר הירדן, ולהלן הוא אומר ויעבר אברם בארץ וגו', מה אלון מורה האמור להלן - שכם, אף אלון מורה האמור כאן - שכם. אתם, במה למדתם? ר' אלעזר אומר: לא זה הר עיבל והר גריזים שבין הכותים, שנאמר הלא המה בעבר הירדן - הסמוכים לירדן: אחרי דרך מבוא השמש - מקום שחמה שוקעת; בארץ הכנעני - לא היה אלא מן החוי: היושב בערבה - לא היו אלא בין ההרים: מול הגלגל - אין אלו רואים את הגלגל!

ובירושלמי פרק ז' הל"ג נאמר בנוסף :

"מול הגלגל אין כאן גלגל אצל אלוני מורה אין כאן אלוני מורה מה מקיים ר' אלעזר הר גריזים והר עיבל שתי גבשושיות עשו וקראו זה הר גריזים וזה הר עיבל על דעתיה דרבי יהודה מאה ועשרים מיל הלכו באותו היום על דעתיה דרבי אלעזר לא זזו ממקומן "

מבואר שחכמי ישראל לא נתווכחו כלל עם הכותים על כך שאלוני מורה ליד שכם, [ורק טענו על הכותים שאם אינם מודים בתורה שבעל פה ואינם דורשים גזירה שווה מנ"ל זאת,] ומשמע שהלימוד שאלוני מורה הוא שכם בא לשלול את הדעה שהמעמד היה ליד הירדן מיד כשעברו¹³⁵, וגם הכותים הוסיפו את המילים "מול שכם" לשלילה זו ובטל כל ההכרח לומר שהם העתיקו את שם ההר, ואדרבא מדברי הגמ' מוכח שלא הועתק שם ההר, שאם העתיקו השומרונים את ההר נמצא שחכמי ישראל מתווכחים לא רק מהיכן לומדים שאלוני מורה היא שכם, אלא גם האם אכן זה ליד שכם."

¹³³ בסוטה (ל"ג:) הובאו גם בספרי (בפרשת "ראה")

¹³⁴ הנוסח ע"פ הוצאת מוסד הרב קוק, והגהות הגר"א שם (אין בהגהות שינוי משמעות)

¹³⁵ וכן משמע בהמשך שם שמה שדרשו שכם הוא לשלול שלא נאמר ליד הירדן "תני רבי אלעזר בן יעקב אומר לא בא הכתוב אלא להשוות להן אתה דרך ולומר בדרך ילכו ולא בשדות ביישוב ילכו ולא במדבר בערבה ילכו ולא בהרים אמר ר' אלעזר בר שמעון נמייתי לסופרי כותים זייפתם תורתכם ולא הועלתם לעצמיכם כלום שכתבתם בתורתכם אצל אלוני מורה והלא ידוע שהוא שכם אלא שאין אתם דורשין לגזירה שוה ואנו דורשין לגזירה שוה נאמר כאן אלוני מורה ונאמר להלן אלוני מורה מה אלוני מורה האמור להלן שכם אף אלוני מורה האמור כאן שכם וכדר ישמעאל דר ישמעאל אמר כל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו שבע שכיבשו ושבע שחילקו ודכוותה לא נאמרו ברכות וקללות אלא לאחר ארבע עשרה שנה התיב ר חנניה קומי ר מנא והכתיב (דברים כז) והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אמר ליה אבנים הקימו אותן מיד ברכות וקללות לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו

ביאור שאין סתירה מהמשנה בסוטה לזיהוי המזבח

המקורות והשאלה מבבלי מסכת סוטה

לכאורה נראה מהמשנה בסוטה (ל"ב.) שאבני המזבח נלקחו ממקומם למלון בגלגל לאחר המעמד, שלפי זה ביליתי אפשרי שהמזבח שנמצא הוא זה אשר נצטוו להקימו בהר עיבל, אמנם אחר העיון נראה להן שאין הדבר כן, סוגיא זו יש להאריך בה רבות שכן ללא ישוב הדברים נופל לחלוטין הזיהוי של הר עיבל, וכבר היא נידונה ע"י הרב זלמן מנחם קורן לפני ולפנים, [וכאן מקום להודות לו על עזרתו], להלן קיצור מסקנת הדברים. ולגודל חשיבות הנידון לנושא מזבח עיבל, מצורפים בהמשך הדברים במלואם.

בחומש דברים פרק כ"ז נאמר:

א וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת-הָעָם לֵאמֹר: שְׁמַר, אֶת-כָּל-הַמִּצְוָה, אֲשֶׁר אֲנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם, הַיּוֹם. ב וְהָיָה, בַּיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת-הַיַּרְדֵּן, אֶל-הָאָרֶץ, אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ--וְהִקְמַתָּ לְךָ אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת, וְשָׁדַדְתָּ אֹתָם בְּשִׂיד. ג וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן, אֶת-כָּל-דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת--בְּעֵבֶרֶךָ: לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵא אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ, אָרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ, כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֱלֹהֵי-אַבְרָהָם, לְךָ. ד וְהָיָה, בְּעֵבֶרְכֶם אֶת-הַיַּרְדֵּן, תִּקְיְמוּ אֶת-הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם, בְּהַר עֵיבָל; וְשָׁדַדְתָּ אוֹתָם, בְּשִׂיד. ה וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ: מִזְבֵּחַ אֲבָנִים, לֹא-תִּנְיֶיךָ עֲלֵיהֶם בְּרֶזֶל. ו אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה, אֶת-מִזְבֵּחַ יְהוָה אֱלֹהֵיךָ; וְהַעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. ז וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים, וְאִכְלַתָּ שָׁם; וְשִׂמַחְתָּ, לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֵיךָ. ח וְכָתַבְתָּ עַל-הָאֲבָנִים, אֶת-כָּל-דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת--בְּאֵר הַיַּטָּב. { ס } ט וַיִּדְבֹר מֹשֶׁה וְהַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם, אֶל כָּל-יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: הִסְכַּת וּשְׁמַע, יִשְׂרָאֵל, הַיּוֹם הַזֶּה נְהִייתָ לְעָם, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. י וְשִׂמַחְתָּ, בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֵיךָ; וַעֲשִׂיתָ אֶת-מִצְוֹתָיו וְאֶת-חֻקָּיו, אֲשֶׁר אֲנֹכִי מִצְוֶה הַיּוֹם. { ס } יא וַיֵּצֵא מֹשֶׁה אֶת-הָעָם, בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר. יב אֵלֶּה יַעֲמְדוּ לְבָרֶךְ אֶת-הָעָם, עַל-הַר גְּרִזִים, בְּעֵבֶרְכֶם, אֶת-הַיַּרְדֵּן: שְׂמַעוּן וְלוֹי וַיהוּדָה, וְיִשָּׁשְׁכָר וַיֹּסֵף וּבְנֵימִן. יג וְאֵלֶּה יַעֲמְדוּ עַל-הַקְּלָלָה, בְּהַר עֵיבָל: רְאוּבֵן גַּד וְאָשֶׁר, וַזְּבוּלֹן דָּן וּנְפְתָלִי.

במלבי"ם [כאן] ביאר שפסוקים ב', ג', ד', דנים באבנים שעליהן יש לכתוב את התורה ולהם קוראת התורה "אבנים גדולות", וכן מצווה עליהם בלשון הקמה, ואותם יש לסוד בסיד [פסוק ב'], ובפסוקים ה', ו' מדובר על אבני המזבח, והם אבנים אחרות שעליהם נאמר "אבנים שלמות" והציווי עליהם הוא בלשון "ובנית", ומה שמוזכר שוב בפסוק ח' וכתבת על האבנים, אין הכוונה שיכתוב על אבני המזבח, אלא קאי על ראשית הפרשה דהיינו על האבנים המוזכרות בפסוק ב' ולפי פירושו האבנים שכתבו עליהן אינן אבני המזבח, [ולהן יבואר שדבריו אינן סותרים למשנה]

בספר יהושע בתיאור חציית הירדן [פרק ד'] כתוב:

א וַיְהִי כַּאֲשֶׁר-תִּמְּוּ כָל-הַגּוֹי, לַעֲבוֹר אֶת-הַיַּרְדֵּן; וַיֹּאמֶר יְהוָה, אֶל-יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר. ב קְחוּ לָכֶם מִן-הָעָם, שְׁנַיִם עֶשֶׂר אַנְשִׁים--אִישׁ-אֶחָד אִישׁ-אֶחָד, מִשֵּׁבֶט. ג וְצִוּוּ אוֹתָם, לֵאמֹר, שְׂאוּ-לָכֶם מִזֶּה מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן מִמַּצַּב רְגְלֵי הַכֹּהֲנִים, הַכִּיּוֹן שְׁתִּים-עֶשְׂרֵה אֲבָנִים; וְהַעֲבַרְתֶּם אוֹתָם, עִמָּכֶם, וְהַנְחַתְתֶּם אוֹתָם, בְּמַלּוֹן אֲשֶׁר-תִּלְיְנוּ בּוֹ הַלַּיְלָה. ד וַיִּקְרָא יְהוֹשֻׁעַ, אֶל-שְׁנַיִם הָעֶשְׂרֵה אִישׁ, אֲשֶׁר הִכִּין, מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל--אִישׁ-אֶחָד

איש-אחד, משבט ה. ויאמר להם, יהושע, עברו לפני ארון יהוה אלהיכם, אל-תוף הירדן; והרימו לכם איש אבן אחת, על-שכמו, למספר, שבטי בני-ישראל. ו למען, תהיה זאת אות--בקרבכם: כי-ישאלו בניכם מחר לאמר, מה האבנים האלה לכם. ו נאמרתם להם, אשר נכרתו מימי הירדן מפני ארון ברית-יהוה--בעברו בירדן, נכרתו מי הירדן; והיו האבנים האלה לזכרון, לבני ישראל-עד-עולם. ח ויעשו-כן בני-ישראל, כאשר צוה יהושע, וישאו שתי-עשרה אבנים מתוף הירדן כאשר דבר יהוה אל-יהושע, למספר שבטי בני-ישראל; ויעברום עמם אל-המלון, וינחום שם. ט ושתיים עשרה אבנים, הקים יהושע בתוף הירדן--תחת מצב רגלי הכהנים, נשאי ארון הברית; ויהיו שם, עד היום הזה.

הנביא מזכיר כאן צווי על שנים עשר אבנים שאותם יניחו במלון [בגלגל], והם יישארו שם לזיכרון עד עולם [מלבד עוד שנים עשר אבנים אחרות בירדן], לא מוזכר כי יש קשר בין אבנים אלו למעמד הברכה והקללה של הר עיבל.

בפרק ח' בתיאור מעמד הברכה והקללה כתוב:

ל אז יבנה יהושע מזבח, ליהוה אלהי ישראל, בהר, עיבל. לא. כאשר צוה משה עבד-יהוה את-בני ישראל, ככתוב בספר תורת משה--מזבח אבנים שלמות, אשר לא-הניף עליהן ברזל; ויעלו עליו עלות ליהוה, ויזבחו שלמים. לב. ויקתב-שם, על-האבנים--את, משנה תורת משה, אשר כתב, לפני בני ישראל. לג וכל-ישראל וזקניו ושטריים ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים הלויים נשאי ארון ברית-יהוה, כגר קאזרח--חציו אל-מול הר-גרזים, והחציו אל-מול הר-עיבל: כאשר צוה משה עבד-יהוה, לברך את-העם ישראל--בראשנה. לד ואחרי-כן, קרא את-כל-דברי התורה, הברכה, והקללה--ככל-הכתוב, בספר התורה. לה לא-היה דבר, מכל אשר-צוה משה--אשר לא-קרא יהושע, נגד כל-קהל ישראל והנשים והטף, והגר, החלד בקרבם.

הנביא כאן מתאר את בניית מזבח, את כתיבת התורה על האבנים, [ואת מעמד הברכה והקללה], ולא מוזכר שיש קשר בין האמור כאן, לאבנים שהוצבו במלון [לעייל פרק ד' בחציית הירדן], אבל במשנה בסוטה דף ל"ב. כתוב "...ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן" משמע מדברי המשנה שהתורה נכתבה על אבני המזבח עצמו ["וסדוהו בסיד וכתבו עליו"] ואח"כ פירקו את אבני המזבח ["ונטלו את האבנים"] והקימו אותם במלון [בגלגל], כלומר שאבני המלון ואבני המזבח הם אותם אבנים, וכן גם פירש רש"י (שם) "הביאו את האבנים כדכתיב ובנית שם מזבח וגו' וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת באר היטב, ונטלו את האבנים סתרו את המזבח לאחר שהעלו העולות והשלמים כדכתיב והעלית עליו עולות" ולפ"ז לכאורה לא יתכן שהמזבח שנמצא בהר עיבל הוא המזבח שהיה במעמד הברכה והקללה, שהרי סתרוהו.

תשובה לשאלה ממסכת סוטה

אך לאחר העיון נראה שאין כאן הכרח שזיהוי המזבח אינו נכון, וכפי שיבואר להלן.

דעת הירושלמי שאבני המזבח אינן אבני המלון
בירושלמי סוטה (פ"ז ה"ה) כתוב במשנה:

"...ואח"כ הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדום בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה הזאת בשבעים לשון שנאמר (דברים כו) באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן"

גמרא: "תני על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו..."

בדברי הברייתא בירושלמי מבואר שבין לר' יודה ובין לר' יוסי, אבני המזבח ואבני המלון אינם אותם אבנים, והמחלוקת היא רק על מה נכתבה התורה, וזה דלא כדברי המשנה בבבלי, וכן כתבו מפרשי הירושלמי ר' שמואל יפה, והקרוב העדה, והפני משה¹³⁶ וכן מוכח בעוד מקומות בירושלמי¹³⁷

גרסה נוספת בבבלי שעל פיה גם הבבלי אינו סותר לממצא

והנה דעת כל המפרשים שסברו שהבבלי חולק וסובר שאבני המלון הם אבני המזבח, התבססו על גירסת המשנה כפי שמופיעה בבבלי " ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח **וסדוהו בסיד וכתבו עליו**" שמשמע סדוהו למזבח, וכן "וכתבו עליו" משמע על המזבח, אבל גרסת המשנה בירושלמי היא "ואח"כ הביאו את האבנים ובנו את המזבח **וסדום** בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה הזאת בשבעים לשון שנאמר (דברים כו) באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן" שלשון זה מתפרש יותר באופן שאבני המזבח ואבני המלון אבנים שונות,¹³⁸

ברור אם כן שאם הגרסה במשנה היא וסדוהו בסיד וכתבו עליו את דברי התורה אין המשנה מתאימה לא לשיטת רבי יהודה ואף לא לשיטת רבי יוסי, אך אם נגרוס במשנה "**וסדום** בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה", נוכל להניח שהמשנה נשנתה אליבא דרבי יהודה וכוונת המשנה היא שאחרי שנטלו את האבנים מן הירדן הביאו את האבנים להר עיבל ושם בנו מאבנים אחרות שלמות את המזבח, ועל ידו הציבו את האבנים שהביאו מן הירדן וסדו אותן בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה, ואחר כך נטלו את אותן אבנים שהביאו מן הירדן והעבירו אותן לגלגל מבלי שנגעו כלל במזבח שאותו גנזו במקומו.

דעת רש"י בחומש כירושלמי

ומפירוש רש"י למשנה במסכת סוטה מוכח שהגרסה שהייתה לפניו בבבלי היא "**וסדוהו** בסיד וכתבו עליו" אבל בפירושו לחומש (בדברים כ"ז פ' ב') כתב "והקמות לך בירדן ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל נמצאת אומר ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן

¹³⁶ אומנם לכאורה כאן נראה שהפני משה סבר שרק חד תנא תנא בברייתא פליג על המשנה אך מדבריו בהמשך הסוגיא מבואר שגם הפני משה סבר שלירושלמי לכו"ע אבני המלון אינן אבני המזבח.

¹³⁷ ונתפרש בפסקה המלאה.

¹³⁸ (מועתק מתוך הערתו של הרב קורן, הערה 137) על דרך כלל ניתן לקבוע כי בכתבי יד של המשנה המכונים כתיב יד ארץ ישראליים הגרסה היא וסדום וכתבו עליהן או וכתבו עליהם מבין כתבי היד של המשנה שבהם נמצאת גרסה זו יש לציין את כתב יד קאופמן שנחשב לכתב יד מדויק מאוד וכן את כתב יד פרמא די רוסי גרסה זו נמצאת גם במשניות בדפוס נאפולי רנ"ב כמו כן נמצאת גרסה זו שבגמרא הבבליית למסכת סוטה בכתב יד ואטיקן כל זאת כאמור בנוסף למה שמודפס במשנה שבתלמוד הירושלמי ונסמך גם על כתבי היד שלו כמו כן יש לציין כי מלבד גרסה ברורה זו שמייחסת הן את הסיד והן את הכתיבה לאבנים ולא למזבח קיימים גם נוסחים מעורבים שאפשר למצוא גם בהם איזה סניף לגרסה הארץ ישראלית כך במשנה שבגמרא הבבליית בכתב יד מינכן וסדוהו וכתבו עליהן וכך גם בבבלי הנדפס בברייתא המובאת בדף לו ע"א ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה ביארנו את הירושלמי על פי דרכם של בעל יפה מראה ובעל פני משה בעל קרבן העדה

וכנגדן בהר עיבל כדאיתא במסכת סוטה. "ועיין במפרשי רש"י מה שנתקשו בדבריו¹³⁹ ומ"מ כתב הנחלת יעקב שרש"י בפירושו בחומש הסתמך על דעת הירושלמי ולכן צ"ל שמה שכתב רש"י "כדאיתא במסכת סוטה צריך להגיה בירושלמי סוטה.

יישוב גם ע"פ גירסת רש"י בבבלי

ואפשר ליישב שגם לגרסת רש"י בבבלי שהמזבח פורק ונלקח לגלגל, אין סתירה לזיהוי המזבח שנמצא, משום שאין הכרח לומר שהציווי לבנות את המזבח הוא רק משניים עשר האבנים שנלקחו מהירדן כאמור ביהושע [פ"ד] ולא יותר, אלא אפשר לומר שהחויב הוא לקחת שניים עשר אבנים, והם חייבים להיות במזבח, אבל אין מניעה להשתמש בעוד אבנים, [ויש סברא בזה שבוודאי יש קושי מצד צורך הבניה לבנות בדיוק מ12 אבנים, ובוודאי אם רוצים לבנות ע"פ דיני מזבח שיהיה מרובע ועם כבש הדבר ביליתי אפשרי עם שניים עשר אבנים,] ולפ"ז אפשר לפרש שמה שכתב רש"י שפרקו את אבני המזבח היינו את האבנים האלו שעליהם כתבו את התורה ואותם לקחו למלון למשמרת,¹⁴⁰

העולה בקצרה:

- לכו"ע דעת הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח, וא"כ המזבח לא פורק והועבר למלון.
- לגרסת רש"י בסוטה נחלקו הבבלי והירושלמי האם המזבח פורק והועבר לגלגל.
- להרבה גרסאות גם לבבלי אין הכרח לומר שהמזבח פורק, (ויש עדיפות בגרסה זו שלפיה אין מחלוקת בכך שאבני המזבח אינן אבני המלון).
- רש"י על החומש פירש כפי גרסת הירושלמי ולא כבבלי.
- דעת הירושלמי היא כפשטות הפסוקים וכן פירש המלבי"ם.
- לאמור ניתן לקיים בשופי את הקביעה שהמזבח שנמצא בהר עיבל הוא המזבח ממעמד הברכה והקללה.

¹³⁹ (והובאו במאמר סעיף הבא)

¹⁴⁰ (ולפי יישוב זה מסתבר שאת האבנים שעליהם כתבו את התורה הציבו בקיר המזבח כדי שיהיה אפשר לקרוא, וכבר קדם הרב קורן בדבריו להציע דבר דומה (ראה פיסקה הסבר של הרב זלמן קורן מדוע המזבח מלבן" בעמ' 64) ובזה רצה לבאר מדוע בקיר הצפון מזרחי אין סובב, וזה יתישב יפה עם לשון הפסוקים בחומש שלגבי צווי הכתיבה נאמר אבנים גדולות, ולגבי צווי המזבח נאמר אבנים שלמות, כי הם צווים נפרדים,)

הרחבה שאין ראייה לסתור את ממצא המזבח מהמשנה בסוטה מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות*

- א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל
- ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח
- ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא
- ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון

א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל

בספר דברים בפרשת כי תבא נאמר:

וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמֵר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם. וְהָיָה כִּי יִשָּׂא הָעָם אֶת הַיָּדָיִם אֶת הַיָּרְדֵן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקְמַתְּ לָךְ אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת וְשָׂדַתְּ אִתָּם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶר וְלִמְצֵן אֲשֶׁר תִּבְאֵן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ. וְהָיָה בְּעֵבֶרְךָ לְמִצְוֵת אֲשֶׁר תִּקְרָא אֶת הַיָּרְדֵן תִּקְרָא אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם בְּהָרַעַב עֵינֶיךָ וְשָׂדַתְּ אוֹתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ שָׁם מִזְבַּח לַה' אֱלֹהֵיךָ מִזְבַּח אֲבָנִים לֹא תִּגְיֶיף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבַּח ה' אֱלֹהֵיךָ וְהַעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת לַה' אֱלֹהֵיךָ. וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאָכַלְתָּ שָׁם וְשָׂמַחְתָּ לְפָנָי ה' אֱלֹהֵיךָ. וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב (כ"ז, א-ח).

מן המקראות הנוגעים לאבנים ולמזבח ניתן להבין שיש כאן שתי הלכות נפרדות. בתחילת הפרשה (פרק כ"ז פסוקים ב-ד) מוזכר הציווי להקים אבנים גדולות ולכתוב עליהן את דברי התורה. אחר כך (פסוקים ה-ז) מוזכר הציווי לבנות מזבח ולהעלות עליו קרבנות. ואחר כך (בפסוק ח) חוזר המקרא ומציין את החובה לכתוב על האבנים את דברי התורה. בהמשך הדברים באותו פרק¹⁴¹ יש ציווי על ברכות וקללות שנצטוו לאומרו בהר גריזים ובהר עיבל (או ביניהם)¹⁴² ומן ההקשר נראה שהדברים קשורים לבניין המזבח בהר עיבל, ולכתיבת דברי התורה שם על גבי האבנים.

בתורה לא נאמר במפורש כמה אבנים יש להקים, וגם לא נזכר המקום שממנו ייטלו את אותן אבנים. גם סדר הדברים כפי שהוא עולה מן המקראות טעון הסבר. בפסוק הראשון (פסוק ב) ציווה על

* בשנת תשס"ד פרסמתי מאמר ארוך בשם "על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה" בתוך ספר הזיכרון **חיים ביהודה** שיצא לאור לזכרו של ר' חיים יהודה מגני ז"ל. סוגיית הירושלמי במסכת סוטה הנוגעת למזבח הר עיבל נדונה שם בקיצור (בעמ' צ"ב-צ"ג), כי במסגרת המאמר הוא לא היה מקום להרחיב את היריעה ולברר את יסודות הסוגיה תוך השוואה למקורות מקבילים בדברי חז"ל, ולדברי הפרשנים השונים לדורותיהם. **במעלין בקודש** גיליון י"ח (עמ' 193) הוזכר הממצא הארכיאולוגי בהר עיבל, והוזכר גם מאמרי הנ"ל, שבו החזקתי בזיהוי של מזבח זה עם המזבח שבנה יהושע. אלא שכותב המאמר במעלין בקודש טען שהדבר מנוגד למשנה בסוטה לב ע"א, שם נאמר במפורש שהמזבח שבנה יהושע פורק ואבניו הועברו לגלגל. אשר על כן אני מוצא לנכון לבאר את הסוגיה "באר היטב" (נכללים מאמר זה כולל גם עיונים חדשים, וכך הסוגיה בסוטה מוצגת כאן באופן שונה במעט מהדרך שבה הוצגה במאמרי שם בעמ' צ"ב-צ"ג). מקצת מן הדברים התחדשו בזכות הערות שהעיר לי הרב יהושע פרידמן שליט"א על הדברים שכתבתי אודות הסוגיה במאמרי שם.

¹⁴¹ פסוקים יא-כו.

¹⁴² אזכור נוסף (בלתי מפורט) של הברית - הברכות והקללות בהר גריזים ובהר עיבל - מפורש בספר דברים בפרשת ראה (י"א, כט-ל), שם גם מפורט מקומם של ההרים האלה, וכמאמר הכתוב: "והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל אצל אלוני מרה". במסכת סוטה (בבלי לג ע"ב, ירושלמי פ"ז ה"ג) עסקו חז"ל בקשיים שקיימים לכאורה בפסוק זה, שהרי הגלגל אינו מול ההרים שבסביבת שכם ואלוני מורה, וגם תיאור ההרים האלה "בערבה" טעון הסבר, כי ערבה היא מקום מישור ולא מקום ההרים, ואין כאן המקום לדון בזה. (במקרא זה נקבע כי המועד למעשים הוא: "כי יביאך", ועיין להלן הע' 4 שלדעת רבי ישמעאל המשמעות היא י"ד שנה כניסתם לארץ).

הקמת האבנים ועל הצורך לסוד אותן בסיד, ושם צוין המועד המדויק שבו יש לעשות את המעשה, דהיינו "ביום אשר תעברו את הירדן". בפסוק השני (פסוק ג) נאמר הציווי על כתיבת דברי התורה, ומזכרת שם גם המטרה שבכתיבה זו: "למען אשר תבא אל הארץ" (כלומר, האפשרות לבוא לארץ היא בתנאי שיכתבו את דברי התורה על האבנים). בפסוק השלישי (פסוק ד) חוזר המקרא ומזכיר את המועד שבו יש לבצע את הציווי (אלא ששם כתוב: "והיה בעברכם את הירדן", ולא הדגיש שם "ביום אשר תעברו"), וצוין שאת הדבר יש לעשות בהר עיבל.

אחר כך (בפסוק ה) עובר המקרא לפסוקי הציווי הנוגע למזבח שיש לבנותו בהר עיבל. מתחילה נאמר שיש לבנות אותו מאבנים שלא הונף עליהן ברזל; אחר כך (בפסוק ו) נאמר שאת המזבח יש לבנות מאבנים שלמות, וכי יש להעלות עליו עולות; ובפסוק שאחריו (פסוק ז) המשיך בעניין הקרבנות הנוספים שיש להקריב על אותו מזבח; אך בסיום הפרשה (פסוק ח) חזר לציווי של כתיבת כל דברי התורה על גבי האבנים, ומשמעות הדברים היא שכתיבת התורה על גבי האבנים נעשית אחרי בניין המזבח. לפי זה ייתכן שהאיזכור של כתיבת דברי התורה כבר בתחילת הפרשה הוא משום שזו תכלית שמצד עניינה היא קודמת לבניית המזבח, אף על פי שהמעשה עצמו נעשה בסופה של שרשרת פעולות. אפשרות אחרת (שאינה סותרת את העניין הראשון) היא שיש כאן רמיזה לכך שמיד כאשר עוברים את הירדן יש ליטול מאיזה מקום אבנים שאותן צריך להביא בסופו של דבר להר עיבל, ואחרי בניית המזבח יש לכתוב עליהן את דברי התורה.

יש לציין כי בתורה לא נאמר שהאבנים שעליהן יש לכתוב את דברי התורה הן עצמן האבנים שמהן יש לבנות את המזבח, ודקדוק המקרא אף מורה על כך שמדובר בשני עניינים נפרדים. האבנים שעליהן נכתבה התורה הן "אבנים גדולות". אותן יש להקים ולסוד בסיד, וכמאמר הכתוב: "וְהִקְמַתְּ לָךְ אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת וְשִׁדְתָּ אֹתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרֶךָ", ובהמשך נאמר על אודותיהן: "וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מֵצֹוֹה אֶתְכֶם הַיּוֹם בְּהָרַעַיְבֵל וְשִׁדְתָּ אֹתָם בְּשִׂיד".

לעומתן אבני המזבח הן "אבנים שלמות" ואותן לא "מקימים", אלא באמצעותן בונים, וכמאמר הכתוב: "וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' אֶל־הַיֵּד מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִגַּף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ ה' אֶל־הַיֵּד". ואמנם אחרי תיאור בניין המזבח חזר הכתוב וציווה: "וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב", ולפי פשטות הפסוקים לכאורה "האבנים" שנזכרו כאן הן האבנים האחרונות שדיבר עליהן קודם לכן, ואם כן הן האבנים שנאמר לגביהן "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך", אך באמת במשמעות הפסוק ניתן גם להבין שהכוונה היא לאבנים הנזכרות עוד קודם לכן, דהיינו אותן שהקימו במקום וסדו אותן בסיד (בדרך זו הלך המלבי"ם בביאור לספר דברים. במבט ראשון נראה לכאורה שדבריו אינם מתאימים לדברי חז"ל במשנה בסוטה, אך עיון נוסף מראה שדבריו מתאימים לגמרי לדברי חז"ל, וכפי שיבואר להלן).

בספר יהושע קיימים שני תיאורים הנוגעים לאבנים ולמזבח.

התיאור האחד נמצא בפרק ד' (א-ט) והוא נוגע ליום שבו עברו את הירדן בדרך נס (אחרי שמימי הירדן נכרתו). בתיאור זה נאמר:

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל הַגּוֹי לַעֲבוֹר אֶת הַיַּרְדֵּן, וַיֹּאמֶר ה' אֵל יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר. קַחוּ לָכֶם מִן הָעַם שְׁנַיִם עֶשְׂרֵי אָנָשִׁים אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד מִשִּׁבְט. וְצִוּוּ אוֹתָם לֵאמֹר שְׂאוּ לָכֶם מִזֶּה מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן מִמַּצֵּב רִגְלֵי הַכְּהֲנִים הַכִּיִּן שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה אֲבָנִים וְהַעֲבַרְתֶּם אוֹתָם עִמָּכֶם וְהַנְחַתֶּם אוֹתָם בְּמַלּוֹן אֲשֶׁר תִּלְיִנוּ בוֹ הַלַּיְלָה. וַיִּקְרָא יְהוֹשֻׁעַ אֶל שְׁנַיִם הָעֶשְׂרִים אִישׁ אֶחָד מִכָּנִי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶחָד מִשִּׁבְט. וַיֹּאמֶר לָהֶם יְהוֹשֻׁעַ עֲבְרוּ לִפְנֵי אַרְוֹן ה' אֶל־לְהִיכֶם אֶל תּוֹךְ הַיַּרְדֵּן וְהָרִימוּ לָכֶם אִישׁ אֶחָד אֶת אֶחָת עַל שִׁכְמוֹ לְמִסְפַּר שְׁבָטֵי כְּנִי יִשְׂרָאֵל. לְמַעַן תִּהְיֶה זֹאת אוֹת בְּקִרְבְּכֶם כִּי יִשְׁאַלְוּ בְּנֵיכֶם מָחָר לֵאמֹר מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לָכֶם. וְאָמַרְתֶּם לָהֶם אֲשֶׁר נִכְרְתוּ מִיַּמֵּי הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵי אַרְוֹן בְּרִית ה' בְּעֵבְרוֹ בַּיַּרְדֵּן נִכְרְתוּ מִי הַיַּרְדֵּן וְהָיִי הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכְרוֹן לְכְנִי יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם. וַיַּעֲשׂוּ כֵן כְּכִנֵּי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוֹשֻׁעַ וַיִּשְׂאוּ שְׁתֵּי עֶשְׂרֵה אֲבָנִים מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֵל יְהוֹשֻׁעַ לְמִסְפַּר שְׁבָטֵי כְּנִי

ישראל ויעבדו עמם אל המלון וינחום שם. ושתיים עשרה אבנים הקים יהושע בתוך הירדן תחת מצב רגלי הפתחים נשאי ארון הברית ויהיו שם עד היום הזה.

נמצא כי ביום שבו עברו את הירדן נטלו שתיים עשרה אבנים מתוך הירדן, והן "הונחו" לזיכרון במלון (כלומר בגלגל) לזכר נס חציית הירדן, ומלבדן "הוקמו" עוד שתיים עשרה אבנים בתוך הירדן, והן נשארו שם "עד היום הזה". במקרא לא מסופר שעל גבי אבנים אלו נכתבו דברי התורה, ושהיה להן קשר כלשהו להר עיבל ולאירועים הקשורים אליו.

תיאור שני של אבנים וגם של מזבח נמצא בפרק ח' (ל-לב) של ספר יהושע (אחרי מלחמת העי), ושם נאמר:

אָז יָבִיחַ יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל. כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּפִתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה מִזְבַּח אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת אֲשֶׁר לֹא הֵנִיף עֲלֵיהֶן בְּרִזָּל וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלוֹת לַה' וַיִּזְבְּחוּ שְׁלָמִים. וַיִּקְרָב שָׁם עַל הָאֲבָנִים אֶת מִשְׁנֵה תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר כָּתַב לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל.

ואחרי תיאור זה ממשיך המקרא ומתאר את מעמד הברכות והקללות שעליו נצטוו בתורה וכפי שהתבאר לעיל.

הזיקה בין שני התיאורים שבספר יהושע מתבארת על פי דברי המשנה במסכת סוטה¹⁴³ אשר בה מצינו תיאור מפורט של סדר הדברים. תחילה פותחת המשנה בברכות והקללות, שהן הנושא העיקרי שבו היא עוסקת (זאת במסגרת רשימת דברים שנאמרים דווקא בלשון הקודש, לעומת רשימה אחרת של דברים שנאמרים בכל לשון). המשנה פותחת במילים: "ברכות וקללות כיצד, כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה", והיא ממשיכה אחר כך בתיאור המעמד. אך בסוף המשנה (אגב תיאור הברכות והקללות שהן כאמור עיקר הנידון שם) נאמר:

ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר (דברים כ"ז, ח): "באר היטב", ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

נמצא כי האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה הן האבנים שהגיעו בסופו של דבר למלון, ואם כן אבנים אלו הן האבנים שנטל יהושע מן הירדן (ומשמעות המשנה היא שהביאו את האבנים מן הירדן, ובנו מהן את המזבח, וסדו את המזבח בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה, ואחר כך פירקו אותו והביאו את האבנים לגלגל). ועל כורחנו צריכים אנו לומר שהאבנים שנטלו בני ישראל מן הירדן שימשו לכמה מטרות. המטרה האחת מבוארת בספר יהושע פרק ד', שם מתואר נס הכרתת מי הירדן. האבנים הוצבו בסופו של יום במלון לזכר הנס ההוא, וכמאמר הכתוב:

לְמַעַן תִּהְיֶה זֹאת אוֹת בְּקִרְבְּכֶם כִּי יִשְׁאַלּוּן בְּנֵיכֶם מָחָר לֵאמֹר מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לָכֶם. וַאֲמַרְתֶּם לָהֶם אֲשֶׁר נִכְרְתוּ מִיַּמֵּי הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵי אֲרוֹן בְּרִית ה' בְּעֵבְרוֹ בַּיַּרְדֵּן נִכְרְתוּ מִי הַיַּרְדֵּן וְהָיוּ הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכְרוֹן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם.

אך מלבד עניין זה שקשור לאבנים, נעשו בהן עוד שימושים, כי אחרי נטילת האבנים מן הירדן הובאו אותן אבנים להר עיבל, שם נכרתה ברית הנוגעת לקבלת התורה. מאותן אבנים בנו את המזבח בהר עיבל, ועל גבי אותן אבנים ממש נכתבו דברי התורה בהתאם לציווי המפורש בתורה. המטרה של הקמת אותן אבנים וכתובת דברי התורה עליהן מפורשת בתורה, וכמאמר הכתוב: "וּכְתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרְךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לָךְ אָרֶץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לָךְ" (כתיבת הדברים הנוגעים לאבנים בפרקים נפרדים באה להדגיש כי לפנינו "שתי בחינות" הנוגעות לאותן האבנים, האחת נוגעת לנס הכרתת מי הירדן, והאחרת לברית של שמירת

¹⁴³ פ"ז מ"ה, בבלי סוטה ל"ב ע"א.

התורה, והברכות והקללות הקשורות לאותו מעמד. עם זאת ייתכן שכתבת הדברים בשתי פרשות נפרדות נוגעת גם לסדר המעשים ולזמנם).¹⁴⁴

ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח

בתלמוד הירושלמי על אותה משנה בסוטה (פ"ז ה"ה) הובאה ברייתא ובה מחלוקת תנאים (ואחריה הובא גם דיון בדברים על ידי אמוראי התלמוד הירושלמי), ומן הדברים עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון ואבני המלון אינן אבני המזבח, אליבא דכולי עלמא. מעיון בדברים נראה שעצם השאלה האם לאבני המלון הייתה בכלל איזו זיקה למעמד הברית בהר עיבל שנויה במחלוקת תנאים.

בתחילה הובאה ברייתא:

תני: על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו.

מעצם הלשון של הברייתא ברור שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים (הן אליבא דרבי יהודה והן אליבא דרבי יוסי). וזה לכאורה שלא כדברי המשנה שממנה משמע שאבני המזבח הן אבני המלון. וכבר עמד על כך רבי שמואל יפה,¹⁴⁵ מפרש המדרשים ואגדות הירושלמי, שבחיבור יפה מראה לירושלמי סוטה שם כתב: "בין לר' יודה בין לר' יוסי אבני המלון הן זולת אבני המזבח, ופליגי אתנ' דמתני' דתנן הביאו את האבני' ובנו את המזבח וסדוהו וסידו וכתבו עליו את כל דברי התורה". ושם בהמשך גם הראה שמדקדוק המקראות ניתן להראות שבאמת מדובר בשני סוגים של אבנים (וכפי שצוין לעיל בפרק א,

¹⁴⁴ בתוספתא סוטה פ"ח ה"ז וכן בברייתא בסוטה לו ע"ב נאמר שאירעו כל האירועים בדרך נס ביום אחד. בו ביום עברו את הירדן והלכו מרחק של שישים מיל להר גריזים והר עיבל, ובנו את המזבח וכתבו את דברי התורה על האבנים, ופירקו את האבנים והציבו אותן במלון. אולם בירושלמי שם פ"ז ה"ג הובאה דעת רבי ישמעאל שכל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו, שבע שכיבשו ושבע שחילקו. ועל סמך כללי קביעה כללית זו, הוסיפו שם: "ודכוותה לא נאמרו (ברכות וקללות) אלא לאחר ארבע עשרה שנה". ושם הוסיפו שלדעת רבי ישמעאל הקימו את האבנים מיד, וכמשמעות הפסוק: "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה", אך ברכות וקללות לא נאמרו אלא אחרי י"ד שנה (עיי' לעיל סוף הע' 2). ולפי זה שתי הפרשיות השונות שבספר יהושע אכן מתארות אירועים שאירעו במועדים שונים.

מבט שונה לכאורה על סדר האירועים נמצא במסכת סנהדרין מד ע"א, שם מובאים דברי רבי שילא שאמר שבניית המזבח בהר עיבל הייתה אחרי מלחמת העי וכפי פשוטו של מקרא ביהושע פ"ח. לדעתו הפסוק "ויאמר ה' אל יהושע קם לך למה זה אתה נפל על פניך" (יהושע ז', י), שנאמר לאחר הקרב הראשון על העי, היה תוכחה ליהושע שהתעכב בכריתת הברית בהר עיבל, וכפי שנאמר שם: "אמר ליה הקדוש ברוך הוא: שלך קשה משלהם, אני אמרתי 'והיה בעברכם את הירדן תקימו', ואתם ריחקתם שישים מיל". לכאורה מדובר בטענה בעלת אופי גיאוגרפי (ואכן גם בבבלי וגם בירושלמי בסוטה שם יש מחלוקת תנאים בדבר מקומם של הר גריזים והר עיבל), אך כבר העיר המלבי"ם ביהושע ח' שבלי ספק תלונה זו היא גם תלונה על כך שבזמן מלחמת העי עדיין לא כרת את הברית של הברכות והקללות (וכמדומה שלפי זה צריך לומר שהאיזכור הגיאוגרפי אינו ביחס לשאלת הזיהוי של הר גריזים והר עיבל, אלא קשור לכך שיהושע ביקש לדחות את כריתת הברית עד למועד שבו יצליחו לכבוש את אותם שישים מיל שמן הירדן ועד הר עיבל, כי סבר שרק כיבוש השטח יכול להכליל אותו בהגדרה של "ביאה" לארץ). בהמשך הגמרא שם דחה רב את דברי רבי שילא מכוח המקרא ביהושע י"א, טו אשר בו נאמר: "כאשר צוה ה' את משה עבדו כן צוה משה את יהושע וכן עשה יהושע לא הסיר דבר מכל אשר צוה ה' את משה", ואם כן מדובר בדעה שנדחתה. אך לדעת המלבי"ם לא כיוון רב לדחות את שיטת רבי שילא מכל וכל, ולא חלק עליו כלל בכל הנוגע למועד שבו נעשה המעשה (וכפי פשוטו של מקרא), אלא שדחה את הנחתו של רבי שילא שהדבר נעשה שלא כדיון. ויש להוסיף על דבריו, שלכאורה דברי רבי שילא מנוגדים הן לדעת רבי ישמעאל והן לדעת רבנן, ואם כן יש לתמוה על כך שרב לא השיג על רבי שילא מכוח דברי התנאים. אך כפי הנראה לשיטה זו צריך לומר שלדעת רבי ישמעאל כל שטח שנכבש ובני ישראל באו אליו, יכול להיכלל בהגדרת "ביאה" (ולעניין ברכות וקללות נזכרה ביאה בפרשת ראה, דברים י"א, ט). ומשום כך בסוף ארבע עשרה שנה הוכרחו לומר ברכות וקללות, אך רשות הייתה בידם לעשות את המעשים קודם סיומן של אותן ארבע עשרה שנה. ולפי זה יש לומר שדווקא אחרי שכבר נכוו בחטאו של עכן שגרם מפלה לכלל ישראל, מצא יהושע לנכון להקדים את המעשים ולעשותם מיד אחרי כיבוש העי, וכמאמר הכתוב: "אז יבנה יהושע מזבח" (ואולי בגלל סיבה זו גם הקדים את הברכות והקללות לבניין המזבח, וכפי משנתנו, וכחוראת שעה, ואילו במקרא הברכות והקללות מאוחרות לבניין המזבח, כי זה הסדר שהיה ראוי אילו זכו, ואכמ"ל).

¹⁴⁵ רבי שמואל יפה הוא הקדום בין מפרשי הירושלמי שפירושו הגיע לידינו. פירושו נדפס לראשונה בחיי מחברו בשנת ש"נ, והוא היה לנגד עיניהם של המפרשים שבאו אחריו.

שעל פי פשוטו של מקרא "האבנים" שנזכרות בפסוק "וכתבת על האבנים" יכולות להתבאר כאותן "אבנים שלמות" שנזכרו קודם לכן, אך הן גם יכולות להתבאר כאותן "אבנים גדולות" שנזכרו קודם לכן).

בדרך זו ממש הלך בעל קרבן העדה שבפירוש לירושלמי כתב: "והך ברייתא פליגא אמתני' דמשמע בין לרבי יהודה בין לדברי רבי יוסי אבני המזבח לא הווה אבני המלון, ואלו במתני' תנן דאבני המזבח ואבני המלון אחת הן".

גם בעל פני משה עמד על אי ההתאמה שבין הברייתא שבירושלמי למשנה, אלא שהוא סבר שאמנם דעת רבי יהודה בוודאי איננה מתאימה לדברי המשנה, אך הוא לא ראה סתירה מוכחת מדברי רבי יוסי לדברי המשנה, ומשום כך בפירושו לירושלמי שם כתב: "תני, 'על אבני המלון נכתבו' – רבי יהודה פליג אתנא דמתני' דקאמר: 'על אבני המזבח נכתבו', כדכתיב: והיה ביום אשר תעברו את הירדן וגו' ובנית שם מזבח וגו' וכתבת על האבנים וגו' והן אבני המלון, ורבי יהודה סבר דאבני המלון אבנים אחרות הן" (ושם בהמשך ציין שדעת רבי יהודה היא כדעת רבי חנינן המובאת בהמשך. ועיין בזה עוד לקמן בפרק ד בביאור דעת רבי חנינן).

וכפי הנראה סבר בעל פני משה שאמנם מדקדוק לשון הברייתא ניתן להבין שהנחת היסוד המוסכמת על הכול היא שיש שני סוגי אבנים, יש אבנים שנקראות אבני המזבח ויש אבנים אחרות שנקראות אבני המלון; ולפי הנחת יסוד זו ברור שאבני המזבח נשארו במקומן בהר עיבל עד עצם היום הזה וגם ברור שאבני המלון הוצבו בסופו של יום בגלגל, וכל השאלה שבה עסקו התנאים אינה אלא על גבי אילו אבנים כתבו את התורה - אולם באמת קשה לקבוע מסמרות על פי דקדוק זה, וזאת מפני שמאידך גיסא קיימת אפשרות להניח שסגנון הברייתא הוא תולדה של דעת רבי יהודה שהובאה ברישא, ואשר לדעתו באמת אבני המלון אינן אבני המזבח, ואגב ניסוח זה המשיך התנא באותו סגנון וקבע כי לדעת רבי יוסי דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כאשר כוונתו האמיתית הייתה לומר: "על אבני המלון שמהן נבנה המזבח נכתבו", וכתב זאת בלשון קצרה: "על אבני המזבח נכתבו" (ואולם, להלן יבואר כי מהמשך הסוגיה ניתן להוכיח שהעיקר הוא כדברי היפה מראה והקרבן העדה, שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון. ואף בעל פני משה שם חזר בו כפי הנראה מהנחתו הראשונה, וסבר שגם לדעת רבי יוסי אבני המזבח אינן אבני המלון).

יש להדגיש כי גם בעל יפה מראה, גם בעל קרבן העדה וגם בעל פני משה, שהניחו שלדעת התנא של המשנה אבני המזבח הן אבני המלון, התבססו על גרסת המשנה כפי שהיא מודפסת בתלמוד הבבלי, שם נאמר: "וסדוהו בסיד (כלומר סדו את המזבח בסיד) וכתבו עליו (כלומר על המזבח) את דברי התורה", אבל בתלמוד הירושלמי הגרסה במשנה היא: "וסדום בסיד, וכתבו עליהם את כל דברי התורה". וגרסה זו נמצאת גם בהרבה כתבי יד של המשנה, ובדפוסים ישנים, ויש לה אחיזה גם בכתבי יד של התלמוד הבבלי.¹⁴⁶

אחר כך הקשה הירושלמי על דברי רבי יוסי שסבר שעל אבני המזבח נכתבו:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהן ומשיאין את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון מאן דמר על אבני המזבח נכתבו לא לשעה היו ונגנזו.

¹⁴⁶ על דרך כלל ניתן לקבוע כי בכתבי יד של המשנה המכונים כתבי יד ארץ ישראלים, הגרסה היא "וסדום וכתבו עליהן" (או "וכתבו עליהם"). מבין כתבי היד של המשנה שבהם נמצאת גרסה זו יש לציין את כתב יד קאופמן (שנחשב לכתב יד מדויק מאוד) וכן את כתב יד פרמא (די רוסי 138). גרסה זו נמצאת גם במשניות בדפוס נאפולי (רנ"ב). כמו כן נמצאת גרסה זו במשנה שבגמרא הבבלי למסכת סוטה בכתב יד ואטיקן (כל זאת כאמור בנוסף למה שמופס במשנה שבתלמוד הירושלמי, ונסמך גם על כתבי היד שלו). כמו כן יש לציין כי מלבד גרסה ברורה זו שמייחסת הן את הסיד והן את הכתיבה לאבנים (ולא למזבח), קיימים גם נוסחים מעורבים, שאפשר למצוא גם בהם איזה סניף לגרסה הארץ ישראלית. כך במשנה שבגמרא הבבלי בכתב יד מינכן: "וסדוהו", "וכתבו עליהן", וכך גם בבבלי הנדפס בברייתא המובאת בדף לו ע"א: "ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה".

ועל כך מתרץ הירושלמי:

עוד הוא מעשה ניסים נתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ואומה והשיאו את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון.

ההנחה העומדת ביסוד השאלה היא שאבני המזבח נגנזו. מדברי הירושלמי לא ברור מאין נובעת אותה ידיעה¹⁴⁷ (ועל כך ידובר עוד להלן בפרק ה), אך ידיעה זו נחשבת כידעיה שאין בה מחלוקת, ומשום כך היא יכולה לשמש בסיס לקושיה על רבי יוסי, שהרי לדעתו דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, ואם כך גם דברי התורה נגנזו, ומכאן מקום לקושיה כיצד העתיקו הנוטריונים של אומות העולם את דברי התורה שנכתבו על גבי האבנים, והוצרכו לתרץ שגם זה היה בדרך של נס. ומן הדברים מוכח שכלל לא עלה על הדעת לומר שלשיטתו של רבי יוסי אבני המזבח לא נגנזו, אלא הוצבו לזיכרון בגלגל לאחר סיום המעמד ופירוק המזבח. מאידך גם ברור שהאבנים שהוצאו מן הירדן הגיעו בסופו של יום לגלגל, והן בוודאי לא נגנזו, שהרי יהושע ציווה במפורש להציב אותן במלון לזיכרון לדורות הבאים. ואם כן ברור שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המלון אינן אבני המזבח.

נמצא כי לדעת רבי יהודה, האבנים שהוצאו מן הירדן לצורך הצבתן במלון הובאו תחילה להר עיבל, והן הוקמו שם בסמוך למזבח וכל דברי התורה נכתבו על גביהן, ומלבדן נבנה גם מזבח מאבנים שלמות, ועליו העלו עולות ושלמים. אחר כך, בסופו של יום, גנזו את המזבח במקומו, ואת האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה (ואשר לא היו חלק מן המזבח עצמו) העבירו לגלגל ושם הן הוצבו לזיכרון, כאשר גם דברי התורה הכתובים עליהן היו גלויים לכול, ונוטריונים מאומות העולם יכלו לבוא ולהעתיק את דברי התורה (וכך באמת באבנים אלו היו שתי בחינות, האחת היא של זיכרון הכרתת מי הירדן, והאחרת היא פרסום דברי התורה שעליהם נכרתה ברית בהר עיבל).

לעומת זאת, לדעת רבי יוסי לאבני המלון אין כל חלק בפרשת הר עיבל, וכל תפקידן אינו אלא זיכרון הכרתת מי הירדן. אלא שמלבד המעשה המתואר בספר יהושע בפרק ד' על אודות אבני הזיכרון שהוצבו במלון, היה גם מעשה נוסף הנוגע לאבנים אחרות, והוא המעשה המתואר ביהושע פרק ח'. באותו אירוע בנו מזבח בהר עיבל מאבנים שלמות, ועליהן עצמן (או על הסיד שהיה על גביהן או ביניהן) נכתבו דברי התורה. מזבח זה נגנז במקומו, ואחרי גניזתו שוב לא יכלו להעתיק ממנו את דברי התורה. אולם ביום שבו נבנה המזבח היה המזבח גלוי, ובו ביום העתיקו ממנו אומות העולם את דברי התורה בדרך של נס.

לפי זה לכאורה צריך לומר שהן לדעת רבי יהודה והן לדעת רבי יוסי, האבנים שמהן בנו את המזבח כלל לא נלקחו מן הירדן, אלא נלקטו ממקום אחר (אולי מהר עיבל עצמו). שהרי לדעת הכל אבני המזבח אינן אבני המלון, שהן כידוע אבנים שנלקחו מן הירדן. אלא שלדעת רבי יהודה, שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, מובן מאליו שאבנים אלו שהוצאו מן הירדן הובאו תחילה להר עיבל לצורך כריתת הברית וכתבת דברי התורה על גביהן (זאת בהתאם לציווי המפורש בפרשת כי תבא). אבל לשיטתו של רבי יוסי שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, אין כל סיבה להניח שאבני המלון הובאו להר

¹⁴⁷ ביארנו את הירושלמי על פי דרכם של בעל יפה מראה ובעל פני משה. בעל קרבן העדה לא הסכים להנחה שאבני המזבח נגנזו, ובחיבורו **שיירי הקרבן** הציג את הקושי שיש בהנחה זו. על פי פירושו עומדת בבסיס השאלה שבגמרא הנחה שונה לגמרי. על פי פירושו, לדעת רבי יוסי בסופו של המעמד קילפו את הסיד מעל המזבח, פירקו את המזבח, העבירו את האבנים לגלגל ובנו שם מחדש את המזבח (!) והיה מקום להדביק עליו את הסיד עם הכתב. אלא שלדעת המקשה הסיד שעל גבי הכתב מן הסתם התקלקל בזמן פירוק המזבח, ומשום כך בוודאי הוצרכו לנגז את הסיד שעליו שרידי הכתב. והתירוץ הוא שגם זה היה מעשה ניסים, שהצליחו להעביר את הסיד עם הכתב שעליו בשלמות לגלגל, ולא היה כל צורך לנגז את אותו סיד עם הכתב שעל גביו, וכך יכלו הנוטריונים של האומות להעתיק את דברי התורה בגלגל (ועיין עוד לקמן בהע' 12 בדבריו על אודות גניזת אבני המלון). אלא שדבריו דחוקים בלשון התלמוד, שנאמר בו במפורש: "מאן דאמר על אבני המזבח נכתבו, לא לשעה היו ונגנזו", שמשמעותה הפשוטה היא שאבני המזבח עצמן נגנזו, ולא רק הסיד שעליו אותיות התורה. ועל כל פנים הדבר עומד בניגוד מוחלט לקטע של מדרש חכמים שמובא להלן (בסוף פרק ד) שמקורו בגניזה הקהירית (ואשר על כן מובן שלא היה לנגז עיניו של בעל קרבן העדה), אשר בו נאמר במפורש "וגנזום בו ביום" (כמו כן יש להעיר כי מדבריו בקטע זה של הגמרא נראה שחזר בו ממה שקבע תחילה באופן מוחלט שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון).

עיבל, כי לא היה להן שום תפקיד הקשור לכריתת הברית, לברכות ולקללות ולכתיבת דברי התורה (אולם, להלן בפרק ד יבואר שמדברי הירושלמי בהמשך יש מקור לכך שגם אם אבני המלון אינן אבני המזבח, קיימת איזו קבלה שעל פיה מובן שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן).

ברור אם כן שאם הגרסה במשנה היא "וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה", אין המשנה מתאימה לא לשיטת רבי יהודה ואף לא לשיטת רבי יוסי. אך אם נגרוס במשנה "וסדום בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה", נוכל להניח שהמשנה נשנתה אליבא דרבי יהודה, וכוונת המשנה היא שאחרי שנטלו את האבנים מן הירדן הביאו את האבנים להר עיבל, ושם בנו מאבנים אחרות (שלמות) את המזבח, ועל ידו הציבו את האבנים שהביאו מן הירדן, וסדו אותן בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה, ואחר כך נטלו את אותן אבנים שהביאו מן הירדן והעבירו אותן לגלגל מבלי שנגעו כלל במזבח, שאותו גנזו במקומו.

ויעוין בפני משה שכתב בעניין זה:

אלא למאן דאמר על אבני המזבח נכתבו קשיא: לא לשעה היו ונגנזו. דודאי נגנזו אחר שהקריבו עליו, ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן, ואיך היו יכולין להעתיק התורה בשעה מועט, ולא סבירא ליה כמאן דאמר במתניתין דאותן אבנים סתרו והביאו עמהן כדפירש רש"י ז"ל.

נמצא שלמעשה חזר בו בעל פני משה מהנחתו הקודמת שדברי רבי יוסי מתאימים לשיטת התנא של המשנה, וקבע כי על כל פנים בשלב זה של הדיון סברה הגמרא שגם לדעת רבי יוסי לא נבנה המזבח מאותן אבנים שבסופו של יום הובאו למלון, וכי באמת גם דבריו אינם מתאימים לדעת התנא של המשנה, שסבר שאבני המלון הן הן אבני המזבח, וכפי שכתב רש"י במשנה בסוטה (לב ע"א): "ונטלו את האבנים - סתרו את המזבח לאחר שהעלו העולות והשלמים, כדכתיב והעלית עליו עולות" (כמדומה, בציטוט זה של דברי רש"י ביקש הפני משה לרמוז לכך שאמנם מנוסח המשנה קשה לקבוע שאבני המזבח הן הן אבני המלון, כי ייתכן שבמשנה עצמה יש מקום לגרסה שונה. ואין ספק כי גרסה שונה במשנה אכן עמדה לנגד עיניו של הפני משה, שהרי הגרסה "וסדום", "וכתבו עליהם", היא עצמה גרסת המשנה בכל הדפוסים של הירושלמי. אך מדברי רש"י ניתן על כל פנים לקבוע כי בהתאם לגרסתו ובהתאם להבנתו, דעת התנא שבמשנה היא שאבני המזבח הן הן אבני המלון, וכי גרסת הדפוסים במשנה שבבבלי היא על כל פנים גרסה קדומה, ויש אם כן יסוד להניח שהיא הגרסה הנכונה במשנה).

יש להדגיש כי מדברי הגמרא כאן מוכח שהי שאבני המזבח אינן אבני המלון איננה נובעת רק מדקדוק הדברים בלשונם של רבי יהודה ורבי יוסי בברייתא, אלא היא קביעה ברורה שמבוססת על ידיעה, או ידיעות, שמקורן איננו משנה או ברייתא אלא יש להן בסיס אחר שאין בו מחלוקת, ואשר על כן אותן ידיעות יכולות לשמש כבסיס לקושיה על שיטת רבי יוסי. ידיעה ברורה חיצונית זו היא הידיעה שהמזבח נגנז, ואילו אבני המלון הוצבו לדורות בגלגל. אם אכן הנחה זו היא הנחה מובנת מאליה ואין היא שנויה במחלוקת, מובן שלדעתם של אמוראי הירושלמי אין גם שיטה של תנאים אחרים זולת רבי יוסי ורבי יהודה, שסוברים שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (ולהלן נשוב לנקודה זו, לכשנעסוק בברייתות אחרות הקשורות לסוגיה).

בהמשך שואל הירושלמי:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו ניחא ושדת אותם בשיד מאן דמר על אבני המזבח נכתבו מה מקיים ושדת אותם בשיד?

ועל כך מתרץ הירושלמי:

בין כל אבן ואבן.

מובן שגם שאלה ותירוץ אלו מבוססים על ההנחה שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים. אלא שהשאלה וגם התירוץ כוללים עוד הנחה שמקורה אינו ברור, והיא שאם נכתבו דברי התורה על אבני המלון, מובן מדוע סדו את אותן אבנים בסיד; אך אם הן נכתבו על גבי המזבח, ברור שהן לא נכתבו על

גבי שכבה כלשהי של סיד שסדו בה את אבני המזבח, וכי אם אכן היה סיד שקשור למזבח, היה זה רק חומר מלט בין אבן לאבן. כאמור, הבסיס העיוני להנחות אלו טעון בירור (ובמפרשים העלו אפשרויות שונות לכך),¹⁴⁸ אך למעשה עצם הקיום של איזו הנחת יסוד כזו יכול גם הוא לשלול את ההנחה שאולי קיימת דעה שלישית שעל פיה אבני המזבח הן עצמן אבני המלון (אלא שנקודה זו יכולה להיות תלויה בטעם של אותה הנחה נסתרת,¹⁴⁹ ואכמ"ל).

ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא

בברייתא שמובאת במסכת סוטה (לה ע"ב) נאמר:

תנו רבנן: כיצד כתבו ישראל את התורה? רבי יהודה אומר: על גבי אבנים כתובה, שנאמר: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת" וגו', ואחר כך סדו אותן בסיד; אמר לו רבי שמעון: לדבריך, היאך למדו אומות של אותו הזמן תורה? אמר לו: בינה יתירה נתן בהם הקב"ה, ושיגרו נוטירין שלהן וקילפו את הסיד והשיאוהו, ועל דבר זה נתחתם גזר דינם לבאר שחת, שהיה להן ללמד ולא למדו; ר' שמעון אומר: על גבי סיד כתובה, וכתבו להן למטה: "למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל" וגו', הא למדת, שאם היו חוזרין בתשובה היו מקבלין אותן.

מי שלומד ברייתא זו אחרי שלמד את המשנה בנוסח "וסדוהו", "וכתבו עליו", רואה לנגד עיניו את האבנים שהביאו מן הירדן להר עיבל ובנו מהן את המזבח (כפי שמפורש במשנה), כך שהמחלוקת היא רק בשאלה כיצד בדיוק נכתבו דברי התורה על אבני המזבח. אולם מי שיוצא מנקודת הנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון (וכפי שמפורש בירושלמי, וכפי שניתן ללמוד במשנה אם גורסים בה "וסדום", "וכתבו עליה"), לא ימצא בברייתא זו כל סתירה להנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון, ושדברי התורה נכתבו על אבני המלון ולא על אבני המזבח. הברייתא כשלעצמה איננה מרמזת מאומה על אודות מהות האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה.

מדברי הברייתא ברור על כל פנים שכתובת התורה נעשתה על גבי האבנים וכי לכתובה יש איזו זיקה לסיד (דבר שכשלעצמו אין בו כמובן חידוש, כי הוא כתוב במפורש בתורה). אלא שנחלקו התנאים בפרטי הדבר. לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי האבנים, ואת הסיד טחו על גבי הכתב (כדי לשמור אותו לדורות), ולעומתו לדעת רבי שמעון הכתב נכתב על גבי הסיד שטחו על פני האבנים. כאמור, אין בברייתא זו כצורתה רמז לשאלה האם המזבח נבנה מן האבנים עצמן, או שמא הן הוצבו בסמוך למזבח, וכך בסופו של יום המזבח נגזז שלם במקומו, בעוד אשר האבנים שהוצבו תחילה בסמוך לו, ואשר עליהן נכתבו דברי התורה (על גבי הסיד או מתחת לסיד), הובאו לגלגל, ונשארו גלויות לאות לדורות הבאים.

¹⁴⁸ בעל יפה מראה הניח שמטרת הסיד שעל גבי האבנים קשורה לכך שהכתב אמור להתקיים בגלגל עד לזמן שיבואו הנוטיריונים של אומות העולם להעתיק להם את התורה. על פי הנחתו, הבסיס לקושייה זו שבגמרא הוא התירוץ הקודם, שבו נקבע כי למ"ד שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה, גם העתקת דברי התורה נעשתה בדרך נס באותו יום. אם אכן נועד הכתב ליום אחד בלבד, אין טעם לסוד את האבנים בסיד. תירוץ זה התקבל גם על ידי בעל פני משה. לעומתו, בקרבן העדה העלה טענה שציווי התורה לבנות מזבח אבנים אינו יכול להתקיים אם סדים את המזבח מכל צדדיו בסיד, באופן שהאבנים אינן ניכרות כלל (ויש להעיר כי אם הנחה זו נכונה, אם כן גם במזבח שבמקדש שאותו היו מלבנים בסיד פעמיים בשנה [מידות פ"ג מ"ד], היה הסיד נתון בעיקרו במרווחים שבין האבנים, אך פני האבן נשארו גלויים ברוב שטח המזבח. להנחה זו בנוגע למזבח שבמקדש ניתן למצוא עוד אסמכתא, אך אין כאן מקום להאריך בזה). כמו כן טען בעל קרבן העדה כי משמעותו הפשוטה של הציווי לסוד את האבנים היא שישודו את האבנים מכל צד, ומצווה זו אינה יכולה להתקיים במזבח עצמו שעל גבי מקריבים קרבנות וכך האש מכלה את הסיד שבאותו מקום.

¹⁴⁹ על פי טעמו של בעל קרבן העדה שמזבח אבנים אינו יכול להיות מכוסה לגמרי בסיד, אכן יש כאן הנחה חיצונית (שאינה תלויה בשיטות השונות של התנאים) ששוללת את האפשרות שאבני המזבח הן אבני המלון (אלא שגם שלילה זו היא רק לדעת המקשן, שהרי לפי התירוץ שהכתובה היא על הסיד שבין אבן לאבן, אין כל מקור לכך שהאבנים שהביאו מן הירדן כוסו בסיד מכל צדדיהן). אולם לפי הסברו של היפה מראה, למעשה אין כאן הנחה חיצונית שניתן לשלול מכוחה את ההנחה שאבני המזבח הן אבני המלון.

קיים מקור אחר לאותה מחלוקת, ונוסח הדברים שבאותו מקור שונה במעט ממה שמפורש בתלמוד הבבלי, ובו אכן מוזכרות "אבני המזבח". יש צורך לדקדק באותו מקור על מנת לקבוע האם יש בו סתירה למה שהתבאר עד כה.

מקור זה הוא התוספתא בסוטה שם. בנוסח שבתוספתא (פ"ח הלכות ו-ז) כתוב:

רבי יהודה אומר: על אבני מזבח כתובה. אמרו לו: היאך למדו אותן אומות העולם את התורה? אמר להן: מלמד שנתן המקום בלב כל אומה ומלכות ושלחו נטורים שלהם והשיאו את הכתב מגבי אבנים בשבעים לשון. באותה שעה נתחתם גזר דינם של אומות העולם לבאר שחת. ר' שמעון אומר: על הסיד כתבו, כיצד כירוהו וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון, וכתבו מלמטה: 'למען אשר לא ילמדו אתם וגו' אם אתם חוזרין בכם אנו מקבלין אתכם.

המחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון בתוספתא דומה למחלוקת שביניהם בבבלי שבתלמוד הבבלי. אלא שבנוסח שבבבלי לא נאמר שאבנים אלו הן אבני המזבח, וייתכן אם כן לחשוב שמדובר באבנים שהוצבו בסמוך למזבח, והועברו אחר כך לגלגל. אולם בנוסח התוספתא מפורש שעל כל פנים לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח, בעוד אשר לדעת רבי שמעון נכתבו הדברים על גבי הסיד (וגם נאמר בהמשך: "וסדוהו בסיד וכתבו עליו"). השאלה היא האם נוסח הדברים בתוספתא יכול ללמד גם על קיומה של דעה החולקת על הירושלמי בדבר אי הזהות שבין אבני המזבח לאבני המלון.

במבט ראשון נראה לכאורה שלפי התוספתא אבני המלון הן עצמן אבני המזבח, שהרי לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח עצמן, וכפי שמפורש בלשונו. ואף רבי שמעון החולק עליו לא נחלק עליו מכל וכל בנוגע למקום (או ליתר דיוק לסוג האבנים) שעליו נכתבו הדברים, וכל המחלוקת היא רק בשאלה האם הסיד היה מתחת לכתב או מעליו, ואם כן אין כאן כלל דעה שלישית אשר על פיה מדובר באבנים אחרות לגמרי (יש להדגיש כי זה אמנם ברור שדברי רבי יהודה שבתוספתא אינם מתאימים לדברי רבי יהודה כפי שהובאו בירושלמי המובא לעיל, שם נאמר כי לדעת רבי יהודה דברי התורה נכתבו על אבני המלון [וזאת בניגוד לדעת רבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבו], אלא שתופעות שכאלה, חילופי שמות בין מסירות שונות של דברי התנאים, מצויות בתלמודים במקומות רבים, ולא עוד אלא שלעיתים כאשר קיימת קושייה הנובעת מסתירה בדברי תנא או אמורא שצוטט במקורות שונים, מוצאים אנו תירוץ בנוסח "איפוך". כלומר, קיימת אפשרות ליישב את הסתירה על ידי היפוך שמות התנאים שנחלקו באחת הברייתות. אשר על כן ניתן לומר כי חילוף השמות בין המקורות אינו נוגע לנקודה המהותית שבה אנו דנים, שהיא שאלת הזהות או אי הזהות בין אבני המזבח לאבני המלון).

אולם, האמת היא כי ברייתא זו כולה (כלומר הברייתא עם שני התנאים הנזכרים בה) הולכת בשיטה שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, והיא אכן דעת רבי יוסי שבירושלמי, אלא שכבר הובהר לעיל שגם לדעת רבי יוסי אבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן אין שום סיבה שבגללה נצטרך לומר ששיטת ברייתא זו שבתוספתא היא שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון. וכלל גדול בתורה הוא שמחמת הספק אין אנו רשאים לחדש שיטה של תנאים החולקת על שיטה אחרת ידועה.

אשר על כן, אחרי הקביעה המוחלטת של הירושלמי שלכולי עלמא אבני המזבח אינן אבני המלון, מסתבר לומר ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח ולא על אבני המלון (שכפי הנראה הובאו ישירות לגלגל וכלל לא היו בהר עיבל), ושניהם כדעת הולכים בדרכו של רבי יוסי שבירושלמי שעל אבני המזבח ולא על אבני המלון נכתבו דברי התורה. אלא שנחלקו התנאים שבתוספתא בפרטי כתיבה זו. לדעת התנא הראשון (דהיינו זה שמזוהה בבבלי כרבי יהודה), נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי אבני המזבח, ואחר כך סדו את המזבח בסיד לכסות את אותו כתב; בעוד לדעת התנא האחר (דהיינו רבי שמעון) תחילה סדו את המזבח, ואחר כך כתבו עליו את דברי התורה (וכפי הגרסה הרגילה במשנה).

עם זאת ניתן לקבוע שדברי התוספתא אינם מתאימים על כל פנים עם מהלך הסוגיה בתלמוד הירושלמי. כי בתלמוד הירושלמי הניחו כדבר פשוט שאם דברי התורה נכתבו על גבי המזבח צריך לומר

שהם נכתבו על גבי הסיד שבין אבן לאבן, בעוד אשר לפי התוספתא, לדעת רבי יהודה נכתבו הדברים על אבני המזבח עצמן, ואותן סדו אחר כך בסיד.

הבדל נוסף שקיים בין הסוגיה הירושלמית לבין התוספתא הוא בשאלת הנס שנוגע לנוטריונים של אומות העולם שהצליחו להעתיק את דברי התורה ביום אחד. לדעת הירושלמי, מי שסובר שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח ולא על אבני המלון הוצרך לומר שהנוטריונים של אומות העולם היו זקוקים לנס כדי להעתיק את דברי התורה קודם גניזת המזבח. מובן שלעניין זה אין שום נפקא מינה בשאלה האם דברי התורה נכתבו על גופן של אבני המזבח, על הסיד שבין אבן לאבן, או על איזו שכבת סיד שסדו בה את גופו של המזבח, שהרי בסופו של יום נגזז המזבח כולו. נמצא לפי זה שאם אנו מניחים ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח (מעל לסיד או תחתיו), אם כן לדעת שניהם התחולל נס שאפשר לנוטריונים להעתיק את דברי התורה קודם לגניזת המזבח. אולם בתוספתא עצמה הקשו על דעת רבי יהודה שסבר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כיצד הספיקו להעתיק את הדברים קודם שסדו סיד על גבי הכתב, ותירצו שהדבר היה בדרך נס. ומשמע שלדעת האומר שעל גבי הסיד נכתבו הדברים לא הוזקו לנס לצורך העתקת דברי התורה.

נמצא לסיכום שנוסח הברייתא כפי שהיא כתובה בתלמוד הבבלי יכול להתאים במלואו לשיטת הירושלמי, ואף להשלים את הדברים. בירושלמי מצינו מחלוקת האם דברי התורה נכתבו על אבני המלון או על אבני המזבח (ולדעת הכל אין זהות בין אבני המלון לאבני המזבח), ודעת רבי יהודה היא שעל אבני המלון נכתבו. בבבלי הובאה דעת רבי יהודה בתוספת ביאור ובתוספת בירור, ולפי תוספת זו יש לומר כי רבי יהודה שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, כיוון לומר שהכתיבה היא על אבני המלון בניגוד לאבני המזבח, אך בכלל דבריו גם יש כוונה נוספת, והיא שהדברים נכתבו על גוף האבנים, ולא על שכבת סיד כלשהי שמכסה את גוף האבנים; בעוד אשר לדעת רבי שמעון המוזכר בברייתא שבתלמוד הבבלי כבר פלוגתא של רבי יהודה הדברים נכתבו על גבי שכבת סיד שכיסתה את האבנים, אך גם הוא סובר כפי הנראה שעל גבי אבני המלון נכתבו הדברים, שהרי מסמיכות הדברים בברייתא נראה שלא נחלק רבי שמעון על רבי יהודה אלא בשאלת הכתיבה על גבי הסיד או מתחת לסיד, אך לא חלק על רבי יהודה מכל וכל בדבר האבנים המדוברות. נמצא לפי זה שאין כל מחלוקת בין הנחות התלמוד הבבלי לבין הנחות התלמוד הירושלמי, אלא שבתלמוד הירושלמי נאמר שלדעת האומר שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה הוצרכו לנס כדי להעתיק את הדברים קודם גניזת המזבח, ובתלמוד הבבלי מפורש שגם לדעת האומר שעל גבי אבני המלון נכתבו ייתכן שצריכים היו לנס, אלא שיש מחלוקת תנאים בפרטי אותה כתיבה על אבני המלון, וכך לדעת אחד משני התנאים לא הוצרכו לנס, ולדעת השני הוצרכו לנס, ובירושלמי לא נחית למחלוקת זו.

וכמדומה שלכך כיוונו תוספות בבבלי שם שכתבו בד"ה 'כיצד כתבו ישראל את התורה': "בתוספתא רבי יהודה אומר על גבי המזבח כתובה. אבל בירושלמי תני על אבני המלון נכתבו דברי ר' יהודה, ר' יוסי אמר על אבני מזבח נכתבו". מלשון זו נראה שתפסו את דברי הירושלמי כעיקר. ולפי מה שהתבאר, העניין מובן היטב. כוונתם הייתה לומר שאמנם יש חילוק בין הברייתא כפי שהיא מובאת בבבלי לבין התוספתא, אך מהשוואת הדברים לנוסח ובעיקר לשיטה המבוארת בירושלמי, ניתן להחליט שגרסת הבבלי היא העיקרית ולא גרסת התוספתא.

ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון

מקור אחר שיכול ללמד על אודות העניין הוא ברייתא שמובאת בסוטה (לה ע"ב), אשר בה נאמר:

נמצאת אתה אומר: שלשה מיני אבנים היו; אחד שהקים משה בארץ מואב, שנאמר (דברים א', ה): "בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר" וגו', ולהלן הוא אומר (דברים כ"ז, ח): "וכתבת (עליהן) [על האבנים] את כל דברי התורה הזאת [באר היטב] וגו', ואתיא 'באר' 'באר'; ואחד שהקים יהושע בתוך הירדן, שנאמר

(יהושע ד' ט'): "ושתיים עשרה אבנים הקים יהושע בתוך הירדן"; ואחד שהקים בגלגל, שנאמר (יהושע ד כ'): "ואת שתיים עשרה האבנים האלה אשר לקחו [מן הירדן הקים יהושע בגלגל]"¹⁵⁰.

ממקור זה ניתן לכאורה להוכיח שבעל הברייתא סבר שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (וכך ביאר את הדברים רש"י במקום, ברוח דבריו במשנה שבגמרא, שאותה ביאר על פי הגרסה: "וסדוהו", וכתבו עליו). שהרי אם אבני המזבח אינן אבני המלון, אם כן למעשה היו ארבע מערכות של אבנים, דהיינו שתיים עשרה האבנים שאותן הקים משה בעבר הירדן וכתב עליהן את דברי התורה "באר היטב"; ושתיים עשרה האבנים שהוציאו מן הירדן והעבירו למלון, ואשר גם עליהן נכתבו דברי התורה; ועוד שתיים עשרה אבנים אחרות שאותן הציבו בתוך הירדן, וכפי שמפורש בספר יהושע; ומלבדן היו עוד "אבנים שלמות" שמהן בנו את המזבח, והן נגזזו במקומן. ומתוך כך שלא הוזכרו כאן אלא שלושה מיני אבנים ניתן להוכיח שאבני המזבח הן הן אבני המלון.

אלא שבאמת מברייתא זו כשלעצמה אין ראיה גמורה לכך שקיימת זהות בין אבני המלון לאבני המזבח, כי ייתכן שברייתא זו איננה מונה את אבני המזבח, מפני שתנא זה מנה רק אבנים מיוחדות שהוצבו לזיכרון. אם אכן אבני המזבח אינן אבני המלון (וכדעת התנאים בירושלמי), אם כן אין להן שום ייחוד. המזבח אמנם נבנה מאבנים שלמות, אך לא היו אלה שתיים עשרה אבנים שנלקחו ממקום מיוחד, אלא סתם אבנים שלמות שנמצאו באזור שבו נצטוו לבנות את המזבח, ומבחינה זו אין הבדל של ממש בין אבני מזבח זה לאבני המזבח שנבנה בבית המקדש בירושלים. כאן וכאן נצטוו לבנות באבנים שלמות, וכאן וכאן בחרו באבנים רבות כפי צורכיהם, ואין לאבנים אלו כל דמיון לאבנים שציווה יהושע להעלות ממימי הירדן ולהעבירן למלון, או לאבנים שכתב עליהן משה את התורה, או לאבנים שהציב יהושע בתוך הירדן.

כפי שצוין לעיל, ברייתא זו נמצאת גם בתוספתא (אם כי בשינויים קלים). בנוסח שבתוספתא (סוטה פ"ח ה"ו) נאמר:

נמצאת אומ' שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן.

גם מברייתא זו אין להוכיח דבר ביחס לשאלה האם אותן אבנים שהעבירו עמהן הן האבנים שבנו מהן את המזבח ואחר כך פירקו אותו (וכפי הגרסה שבמשנה: "וסדוהו", וכתבו עליו), או שמא לדעת הכול אבנים אלו לא שימשו לבניין המזבח, ולדעת הכול המזבח נגזז שלם במקומו, ולדעת הכול האבנים שנלקחו לירדן לא נגזזו אלא הגיעו בסופו של יום לגלגל, והמחלוקת הקיימת היא רק האם בדרך בין הירדן לגלגל היו אותן אבנים גם בהר עיבל, והאם נכתבו עליהן דברי התורה (עם זאת, מקריאה רהוטה של דברי התוספתא ניתן להתרשם שאבנים אלו הן אכן האבנים שמהן בנו את המזבח. כי מיד אחרי הקביעה שהיו שלושה מיני אבנים, וכי המין השלישי הוא "ואחד שהעבירו עמהן", ממשיכה התוספתא ומביאה את דברי רבי יהודה הנ"ל. נמצא שבקריאה רהוטה של התוספתא אנו קוראים: "נמצאת אומר שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן. ר' יהודה אומ' על אבני מזבח כתבוהו". וכך נוצר רושם כאילו המילים "על אבני מזבח כתבוהו" מהוות המשך של תיאור הסוג השלישי של האבנים, דהיינו "אחד שהעבירו עמהן", כלומר - סוג זה של אבנים שימש לבניין המזבח. אך המדקדק בדבר יראה שאין זו אלא אסמכתא בלבד, ואין כאן שום ראיה לאיזו זהות בין אבני המזבח לבין האבנים שהעבירו עמהן מן הירדן).

ברייתא זו נמצאת גם בתלמוד הירושלמי בסוטה שם, אלא ששם קיים גם דיון בין האמוראים על אודות מניין האבנים. בתחילת הסוגיה שם נאמר:

¹⁵⁰ למימרא זו אין פתיחה בלשון "תניא" וכי"ב, ולא נזכרים בה שמות של תנאים, אך היא דומה מאוד לברייתא שנמצאת לפנינו בתוספתא, וכדלהלן.

נמצאת אומר שלשה מיני אבני הן, אבני המלון ואבני שהניח יהושע תחת כפות רגלי הכהנים ואיסטליות שנתן להן משה.

דברים אלו דומים למה שנאמר בתוספתא ובבבלי, אלא שסדר הדברים שונה, ויש גם שינוי בכמה פרטים. בתוספתא ובבבלי נמנו האבנים כפי סדר המעבר מעבר הירדן לארץ. תחילה נמנו האיסטליות של משה, ואחריהן מנה את האבנים שהשאיר יהושע בתוך הירדן, ואחר כך מנה את האבנים שהעבירו עמהן למלון, כלומר לגלגל (לפי פשוטם של המקראות ביהושע נראה שאת אבני המלון הרימו לפני הקמת האבנים בתוך הירדן, אך מאידך גיסא ברור שהן הגיעו למלון רק אחרי שהוקמו האבנים שבירדן, כך שניתן לומר שהקדמת אבני הירדן לאבני המלון משקפת גם היא את סדר האירועים). לעומת זאת בירושלמי נמנו אבני המלון ראשונות, והאבנים של משה נמנו אחרונות. הבדל בולט אחר בין המקורות נוגע להגדרת האבנים של משה. לפי המקור הבבלי מדובר באבנים שאותן "הקים משה בארץ מואב", לפי התוספתא מדובר באבנים שאותן "העמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב", ולפי הירושלמי מדובר על "איסטליות שנתן להן משה", ולא הוזכר כלל שהן הוצבו בארץ מואב. כך, בנוסח הירושלמי קיימת אולי גם אפשרות להניח שאת אותן אבנים שנתן להם משה העבירו איתם בני ישראל לארץ כנען (וראה עוד על אודות זה להלן).

החידוש הגדול שבירושלמי הם הדברים שנאמרו על אודות העניין על ידי האמוראים, כהמשך לאותה ברייתא. וכך נאמר שם:

אמר רבי חנינן: פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן.

אמר רבי סימון בר זביד: ויאות!

אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו;

אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים;

אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.

אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

רבי חנינן לא אמר במפורש מה הוא סוג האבנים הרביעי שאותו יש למנות, ואף רבי סימון בר זביד שבא לחזק את דבריו לא אמר במפורש מה הוא הסוג הרביעי של האבנים. אך בפירוש יפה מראה (ובעקבותיו בפירוש פני משה לירושלמי), הבין שהאבנים מן המין הרביעי הן אבני המזבח. זאת בהתאם למה שהוכח קודם לכן (לעיל בפרק א'), שעל כל פנים לשיטת התלמוד הירושלמי אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. אחרי דבריו של רבי חנינן, הובאו דברי רבי סימון בר זביד שאמר: "ויאות!", ואחרי קביעה זו, שבה הצדיק את דברי רבי חנינן, האריך רבי סימון בר זביד בהוכחת נכונות דבריו של רבי חנינן.

הדברים בכללם מתמיהים (גם מבלי להיכנס לפרטי ההוכחות של רבי סימון בר זביד), שהרי כפי שצוין, הדברים שהובאו תחילה אשר על פיהם יש שלושה מיני אבנים הם למעשה ברייתא (ולא מימרא כלשהי של אמורא), ואם אכן מדובר בברייתא, קשה להבין כיצד חלק רבי חנינן על דברי הברייתא, וכיצד ניסה רבי סימון בר זביד להוכיח את צדקת דבריו של רבי חנינן, בהסתמכו על סברא, או אולי על דרשה כלשהי, מבלי להזכיר דעה של תנא שתומכת בהנחתו (קיימת אולי אפשרות להניח שרבי חנינן לא אמר את דבריו בלשון חולקת אלא בלשון תמיהה, וכל כוונתו הייתה רק לשאול מדוע באמת לא מנה התנא ארבעה מיני אבנים; ואף רבי סימון בר זביד לא ביקש לקבוע שבאמת ארבעה מיני אבנים היו, ורק ביקש לומר כי טוב עשה רבי חנינן ששאל מדוע לא נמנו ארבעה מיני אבנים, והביא נימוקים לחיזוק הקושיה. אולם המפרשים לא הלכו בדרך זו,¹⁵¹ ועל כל פנים אם באמת מדובר בתמיהה צריכים אנו להניח שקושיה זו נשארה ללא מענה).

בפירוש יפה מראה כתב בתחילת דבריו: "שלושה מיני אבנים הן - האי תנא סבירא ליה דאבני המלון הן הן אבני המזבח כתנא דמתניתין [כ]דכתבנא לעיל", ובהמשך שם הביא את הברייתא בנוסח הבבלי

¹⁵¹ קשה לקבוע האם מבחינה לשונית ניתן לפרש את המשפט: "פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן" בדרך זו, שכן הביטוי "פשיט לן" הוא ביטוי יחידאי בירושלמי.

שלה, וכמדומה שרצה להסתמך על נוסח זה כדי לבסס את ביאורו לברייתא זו, ולקביעתו כי היא סוברת כפי התנא של המשנה, שאבני המזבח זהות לאבני המלון (וכבר התברר לעיל שאכן ניתן להבין שזו אמנם כוונת הברייתא בנוסח הבבלי שלה, אך אין זה הכרח גמור).

הנחתו של בעל יפה מראה, שלדעת התנא של המשנה קיימת זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, כבר התבארה לעיל, בתחילת פרק ב', ושם התבאר כי הדבר נאמר דווקא על פי הגרסה הנדפסת במשנה שבגמרא הבבלי, שם נאמר: "וסדוהו", "וכתבו עליו", וכי על כל פנים במשנה שבירושלמי הגרסה היא שונה. ועוד התבאר לעיל שבאמת גם אין הכרח להניח שהברייתא שהוזכרו בהן ג' מיני אבנים סוברות שיש לאחד בין אבני המזבח לאבני המלון, וכך אין למעשה מקור ברור להנחה שקיימת בכלל דעה שכזו בין התנאים השונים.

על כל פנים, לדעת המפרשים שהניחו שדעת התנא של המשנה היא שיש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, וכי זה הבסיס לדעה ששלושה מיני אבנים הן, מובן שלפנינו מחלוקת תנאים, ואם כן צריך לומר שדעת רבי חנינן ובעקבותיו דעת רבי סימון נסמכת על דעת רבי יהודה ורבי יוסי שבירושלמי, אשר על פי דבריהם אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. ועדיין העניין נראה תמוה, כי סגנון דבריו של רבי סימון אינו מתאים למצב שבו קיימת מחלוקת תנאים, וזאת מפני שמדבריו נראה שהוא הסתמך על הנחות מוקדמות שאינן שנויות במחלוקת, ולא על דעת תנא מסוים שחולק על הברייתא.

כפי שניכר מסגנון הדברים, ביקש רבי סימון בר זביד להוכיח את דברי רבי חנינן בדרך השלילה, וכך שלל שלוש אפשרויות שפירט בדבריו, וזה הביאו להוכחה שהאפשרות הרביעית היא הנכונה. כך, על פי הנחת המפרשים שכוונתו לומר שהסוג הרביעי של האבנים הוא אבני המזבח, ברור שעליו היה לשלול את האפשרויות האחרות, על פיהן אולי קיימת זהות בין אבני המזבח לבין אחד משלושת מיני האבנים האחרות, אלא שבפרטי הדברים של שלושת חלקי ההוכחה יש כמה נקודות קשות, וכפי שיבואר להלן.

בחלק הראשון של ההוכחה אמר רבי סימון בר זביד:

אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו.

על פי מה שהתבאר, במשפט זה ביקש לשלול את האפשרות שאבני המלון הן אבני המזבח. אלא שהנימוק שנתן לזה נראה תמוה, כי על פי הלשון נראה שביקש לטעון שאבני המזבח אינן אבני המלון, מפני שאבני המלון נגנזו. וזה סותר לגמרי את מה שהתבאר קודם לכן, שלשיטת הירושלמי אבני המזבח הן אלו שנגנזו, ולא אבני המלון.

ובאמת גם ללא דברי הירושלמי דלעיל לא ניתן כלל להעלות על הדעת שאבני המלון נגנזו, שהרי יהושע אמר על אודות אותן אבנים במפורש: "למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם אשר נכתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעברו בירדן נכתו מי הירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם" (ד', ו-ז). נמצא כי מי שמניח שאבני המלון נגנזו, מוכחש ממקרא מפורש.

בעל יפה מראה כתב על פסקה זו בגמרא:

"ויאות! אין תימר אבני המלון כו" – פי': אמת הא דקאמר: 'ארבעה מיני אבני הן', דהא אבני מזבח מאי אינון, אם תאמר אבני המלון כדתנין [ב]מתנין, הרי מיד נגנזו כדלעיל, ואלו אבני המלון הוקמו שם לדורות כדכתיב בהו למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלו בניכם מחר גו'.

בדרך זו התגבר בעל יפה מראה על הקושי שהוצג לעיל בביאור מילות ההוכחה, כי לפי פירושו המילים "לשעה היו ונגנזו" אינן מתייחסות לאבני המלון, אלא למין הרביעי של האבנים (דהיינו לאבני המזבח),

שאמנם לא נזכר במפורש בדברי רבי סימון בר זביד, אך הוא עומד ברקע הדברים בכל הדיון על אודות מספר האבנים. ובדרך זו הלך גם בעל פני משה.¹⁵²

בחלק השני של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים.

על חלק זה כתב בעל יפה מראה: "ואם תאמר של כפות רגלי הכהנים, משוקעות הן, ולא יצאו משם". כוונת הדברים היא שאת הירושלמי יש לפרש כך: "אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים [הן האבנים שמהן בנו את המזבח], משוקעות היו במים [ונשאר שם עד היום וכפי שמפורש בפסוקים, ואם כן לא ייתכן שמהן בנו את המזבח בהר עיבל]". הדברים מובנים מאליהם, ופשוט שלא עלה כלל על הדעת שהמזבח שבהר עיבל נבנה מן האבנים שהוקמו בתוך הירדן, וכמדומה שלא הוזכרו בדברי רבי סימון בר זביד אלא אגב איזכורן של האבנים האחרות.

בחלק השלישי של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.

על כך כתב בעל יפה מראה: "אם תאמר אותן של משה, והלא כבר נכנסו עמהן לארץ, ואלו אבני מזבח נגזזו מיד כנזכר, הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת "ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

הדברים טעונים הסבר, כי לכאורה חלק זה של ההוכחה היה צריך להיות מנוסח באופן שונה לגמרי, והיה צריך להיות כתוב בו: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה [הן אלו שבנו מהן את המזבח בהר עיבל], כבר נכנסו עמהן לארץ [הרי נשאר בארץ מואב, ולא נכנסו עמהן לארץ]". קשה להבין כיצד הנימוק שניתן שם, "כבר נכנסו עמהן לארץ", מוכיח שאין אלו האבנים שמהן נבנה המזבח. ולמעשה גם עצם הידיעה שאבנים אלו נכנסו עמהן לארץ יש בה מן החידוש, ודבר זה לא נזכר בשום מקור אחר. אך על כל פנים, דווקא הידיעה שאותן אבנים נכנסו לארץ איננה מהווה סיבה לכך שלא יבנו מהן את המזבח. ואם כן נצטרך לומר שהייתה מטרה מסוימת ידועה להכנסתן של אותן אבנים לארץ, ומטרה זו היא הסיבה לכך שאותן אבנים אינן יכולות לשמש למזבח, אך אם כן הוא נמצא שהעיקר חסר מן הספר. בעל יפה מראה התייחס באופן חלקי לקושי, וכתב בהמשך לדברים שהובאו לעיל: "ונראה דידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ", אך לא התייחס לכך שאם אכן זו הכוונה, העיקר חסר מן הספר.

בסוף דבריו של רבי סימון בר זביד בא משפט הסיכום שכתוב בו:

אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

¹⁵² כפי שצוין לעיל בהע' 7, לדעתו של בעל קרבן העדה לכולי עלמא לא נגזזו אבני המזבח, וכל השאלה לעיל נגעה רק לכתב שעל גבי הסיד, שעל פי הנחת הגמרא שם הוא מן הסתם התפורר בשעה שפירקו את המזבח על מנת לשוב ולבנותו במלון, וממילא הוצרכו לגנוז אותו. ולפי דבריו שם, לפי המסקנה מעשה הניסים לא היה במהירות ההעתקה של דברי התורה, אלא בכך שהסיד והכתב שעל גביו נשאר שלמים, וכך למסקנה לא הוצרכו כלל לגנוז את הסיד והכתב. מובן אם כן שלשיטתו אין סתירה בין הדברים האמורים כאן לגבי גניזת אבני המלון לבין מה שנאמר שם. אלא שלשיטתו הוצרך למצוא טעם מיוחד לכך שאבני המלון נגזזו, ולפי דבריו כאן טעם הדבר הוא מפני שכתוב בספר יהושע (ד', ח) אודות אבני המלון: "ויעברום עמם אל המלון וינחום שם". הוא מדמה זאת לדרשת חז"ל על אודות בגדי כהן גדול ביום הכיפורים, הטעונים גניזה, משום שכתוב לגביהם (ויקרא ט"ז, כג): "והניחם שם", ודרשו חז"ל (יומא י"ב ע"ב) שהם טעונים גניזה. לפי דבריו הוצאו מן הירדן שני מינים של אבנים. מין אחד הוא אבני המלון שהובאו מן הירדן לגלגל (אולי דרך הר עיבל) והן נגזזו שם, והיה עוד מין של אבנים, שאותן הקים יהושע על שפת הירדן, והן האבנים שהוצבו לדורות לזיכרון (וראה עוד לקמן על אודות אבנים אלו). אלא שקשה מאוד לדחוק את כל זה במקראות בספר יהושע. ומלבד זה צריך לומר שלפי הנחה זו ייתכן שחמישה מיני אבנים הן, שהרי גם לדבריו קיימת על כל פנים שיטה ירושלמית שאבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן היו שם איסטליות של משה, ואבנים שהקים יהושע בתוך הירדן, ואבנים שהקים יהושע על שפת הירדן לזיכרון לדורות, ואבנים אחרות שמהן בנו את המזבח, ואבנים אחרות שנקראות אבני המלון שעליהן כתבו את התורה והן נגזזו בגלגל.

בעל יפה מראה סיכם את הדברים, ואחרי ההוכחה שהובאה לעיל שלפיה האבנים של משה אינן אבני המזבח, כתב: "הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת י"ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

אחרי משפט זה, שמכיל חידושים גדולים מצד עצמו, כתב שידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ (וכפי שהובא לעיל), ואחרי כן התייחס לעצם החידוש שכתוב במשפט הסיכום, וכתב:

א"ק (= אלא קשיא), מי הזקיקו לומר שהמזבח נבנה על אבני הירדן, ונצטרך לומר שב' מיני אבנים העלו מן הירדן, הא' למזבח והב' להקים במלון, אימא שהמזבח נבנה על אבנים שמצאו בהר עיבל, כיון דלא מצינו ביהושע שצוה להוליך מהירדן רק י"ב אבני המלון, ולעולם ד' מיני אבנים היו. ושמא משום דכתיב: "ובנית שם מזבח" (דברים כ"ז, ה) בטר "והיה ביום אשר תעברו את הירדן גו' והקמו' לך" (שם פסוק ב') משמע ליה דאבני מזבח נמי הוקמו מן הירדן, ולא הזהיר ה' ליהושע רק על אבני המלון, שחדש לו שיהיו י"ב וישאום איש א' איש א' לשבט, אבל של מזבח יהושע ועבריו העלום כפי צורך המזבח ולא במספר י"ב".

ואלמלי דבריו (ודברי המפרשים האחרים) היה נראה שאפשר להבין כי שני המשפטים האחרונים שבגמרא הם למעשה משפט אחד ארוך שיש לראותו כהוכחה לכך שהמזבח לא נבנה מן האבנים שנתן להם משה (לצורך ביאור שכזה אולי יש גם צורך להגיה מילה אחת בירושלמי), וכך למעשה להתגבר על כל הקשיים הנוגעים לחלק השלישי של ההוכחה.

ניתן לומר כי המילים "כבר נכנסו עמהן לארץ" נאמרו בלשון תמיהה, ולא בסימן קריאה (כפי שפירשו המפרשים). ולפי זה כוונת רבי סימון בר זביד לומר: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה (=ואותן הביאו להר עיבל ובנו את המזבח), כבר נכנסו עמהן לארץ? (= בתמיה, כלומר, אבנים אלו בוודאי לא נכנסו עמהן לארץ אלא הוקמו על גב הירדן וכדלהלן, וממילא מובן שהן לא אותן אבנים שמהן בנו את המזבח בהר עיבל)".

למשפט זה בא המשך, ובו נמצא המקור לכך שהאבנים לא נכנסו לארץ. מקור זה אינו אלא הידיעה הברורה שאבנים אלו לא רק "נמסרו" (כלשון הברייתא בנוסח שבירושלמי) אלא גם "הוקמו" על שפת הירדן. הקמה זו נעשתה על ידי משה עצמו (כפי שמפורש בתוספתא: "אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב"). ואם כן הוא, יש צורך להגיה גם את לשון הירושלמי ולגרוס "באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן". קיימת גם אפשרות להניח שמסורת הירושלמי היא שמשה רק מסר את האבנים, אך יהושע הוא זה שהקים אותן על גב הירדן בארץ מואב בצד המזרחי (!) של הירדן (ייתכן שהדבר תלוי במחלוקת בבבא בתרא טו ע"א בשאלה האם שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו על ידי משה או על ידי יהושע).

על פי זה יש לומר כי את המשפט האחרון שבדברי רבי סימון בר זביד יש לקרוא ולבאר כך: "אלא כן אנן קיימין (= אלא כך ידוע לנו על אותן איסטליות), באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן (= ואותן אבנים לא עברו איתם את הירדן, ולא נכנסו כלל לארץ, וברור שלא מהן נבנה המזבח)".

ניתן להוכיח את נכונותו של פירוש זה על פי שניים עדים. העד האחד הוא "עד עברי". לשון הירושלמי היא "אבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן". המונח "הקים" אינו מאפשר כלל להניח שמדובר באבנים שנלקחו מן הירדן להר עיבל, כי אבנים כאלה לא מקימים אלא נוטלים או נושאים. הקמה של אבנים שייכת דווקא באבנים שמציבים אותן למטרה ידועה במקום ידוע, ואם הקימו אותן על גב הירדן, אם כן לא הקימו אותן בהר עיבל.

העד השני הוא "עד יווני". אבנים אלו נקראות בדברי חז"ל בירושלמי "איסטליות". מילה זו מקורה בלי ספק במילה היוונית "אסטלה" שפירושה אבן שמוצבת עם כתובת על גבה. וכך מוצאים אנו בדברי חז"ל בדבר הדרכים המכוונות לערי המקלט: "אמר לו (הקב"ה למשה): העמד להם איסטליות מכוונות לערי מקלט שיהא יודע לילך לשם, ובכל (איסטליות) [איסטלית] רשום עליה: 'רוצח לערי מקלט' שנאמר: 'תכין לך הדרך' (בראשית רבה פרשה כ"ג ד"ה והקרייתם לכם).

על פי זה באמת אין מקור להנחה שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן (וכבר כתב בעל יפה מראה שכך נותנת הסברא הפשוטה, אלא שעל פי דרכו בפירוש הירושלמי הוכרח למצוא מקור להנחה שאבני המזבח עצמן הובאו מן הירדן, וכפי שהתבאר לעיל), וזאת בין אם נניח שדברי התורה נכתבו על אבני המלון, ובין אם נניח שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח (אך עיין לקמן בדברי רש"י בפירוש החומש, שמהם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה).

ונראה שרבי חנינן לא ראה את עצמו כחולק על דברי הברייתא שנאמר בה ששלושה מיני אבנים הן, וזאת מפני שהיה ברור לו לגמרי שהתנא של הברייתא לא מנה את שלוש הסדרות של שתיים עשרה אבנים שהיו שם, והן אבני המלון והאבנים שהוקמו בירדן (שעניינם מפורש בספר יהושע) וכן האיטיות של משה. אך רבי חנינן הוסיף ואמר שאם נרצה למנות גם את אבני המזבח (שהן היו אבנים קטנות רבות, ולא שתיים עשרה אבנים מיוחדות), אם כן נוכל לומר שארבעה מינים של אבנים הן. אלא שלצורך אמירה זו (שבה כשלעצמה אין שום מחלוקת עובדתית עם התנא של הברייתא) יש כמובן צורך להוכיח שאבני המזבח הן באמת סוג רביעי של אבנים, ואין לאחד בינן לבין אחד משלושת המינים האחרים, ומשום כך הוצרך רבי סימון בר זביד לומר "ויאות!", ולהוכיח פרט חשוב זה, שהוא העומד ביסוד האמירה של רבי חנינן.

ועוד יש להוסיף על הדברים שמסתבר שאליבא דרבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבה התורה, אכן יש חשיבות מיוחדת לאבני המזבח בהר עיבל, וראוי למנות את האבנים הללו כמין רביעי של אבנים, כי לדעתו אבנים אלו שונות לגמרי בהגדרתן משאר אבני המזבחות שנבנו גם הם מאבנים שלמות. זאת משום שאבנים אלו, נוסף להיותן חלק מבניין המזבח, הן הן האבנים שנזכרו בתורה בפרשת כי תבא בתואר "אבנים גדולות", והן האבנים שכתוב על אודותיהן: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב". ונמצא שלדבריו ודאי צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן. אך לדעת רבי יהודה שהתורה נכתבה על אבני המלון ולא על אבני המזבח, בוודאי אפשר לומר כי שלושת מיני האבנים נמנו כפי שנמנו, מפני שלדעתו אבני המזבח כלל אינן ממין הרשימה של שלושת המינים האחרים של האבנים כי היו אלו אבנים שלמות שנלקטו מהר עיבל או ממקום סמוך, ומלבד היותן חלק מן המזבח כמו כל אבני המזבחות שבעולם, לא היה להן שום תפקיד מיוחד, כי דברי התורה לא נכתבו על אבנים אלו.

על כל פנים, יהא הביאור אשר יהיה, אין ספק שמדברי הירושלמי כאן על אודות ארבעה מיני אבנים, ברור שאבני המזבח אינן אבני המלון. דברי התלמוד הירושלמי בעניין (כולל דברי רבי סימון בר זביד) הובאו בשלמות על ידי התוספות בסוטה ל"ה ע"ב ד"ה שלושה מיני אבנים היו. תוספות לא הוסיפו שום הסבר לדברים, אך נראה שכוונתם הייתה להדגיש כי את הברייתא על שלושת מיני האבנים שנזכרת בבבלי יש להבין בהתאמה לנאמר בירושלמי.

ועוד יש להוסיף בעניין כי רש"י בדברים (כ"ז, ב) כתב:

והקמות לך - בירדן. ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל, כדאיתא במסכת סוטה.

ומדבריו מוכח בעליל שלדעתו אבני המזבח אינן אבני המלון (וזוה סותר את דבריו בגמרא בסוטה, וצריך לומר שבאחד מן המקומות חזר בו מדבריו שבמקום אחר), וכן מוכח מדבריו שאבני המזבח הובאו מן הירדן, אף על פי שהן אינן האבנים שהוצבו במלון.

מפרשי רש"י התקשו מאוד בדבריו,¹⁵³ שכן לא נמצא במסכת סוטה או בכל מקור אחר מניין שכזה לגבי שלושת מיני האבנים. בכל המקורות שבהם נזכרו שלושה מיני אבנים נזכרו האבנים של משה,

¹⁵³ הרא"ם בפירושו לרש"י שם נשאר בצריך עיון. המהר"ל בפירוש גור אריה שם כתב שרש"י לא מנה את האבנים של משה, כי מנה רק את מיני האבנים שהיו כשעברו את הירדן לארץ. אלא שהמהר"ל עצמו הניח (ברוח דברי רש"י במסכת סוטה) שאבני המזבח הן הן אבני המלון, ולא כפשטות דברי רש"י בפירוש החומש, ועל כך כתב שרש"י מנה את ההקמות של האבנים, והקמת האבנים בהר עיבל והקמת האבנים במלון הן שתי הקמות שונות ולכן הן נמנות כשתי הקמות. ועדיין הדבר צריך עיון, שהרי הלשון "שלושה מיני אבנים הן" היא לשון בברייתא במסכת סוטה ובעוד

האבנים שהוקמו בתוך הירדן ואבני המלון, ובאף אחד מהם לא הוזכרו במפורש אבני המזבח (ואמנם לפי דברי רש"י בסוטה שם אבני המזבח הן הן אבני המלון וכפי שהוזכר לעיל, אך כאן בפירוש החומש הזכיר את אבני המזבח כאבנים אחרות, שונות מאבני המלון, וזה ודאי אינו מתאים עם אף אחד מן הנוסחים של אותה ברייתא שמונה שלושה מיני אבנים). בפירוש **נחלת יעקב** (שהוא אחד הפירושים הקדומים לרש"י בחומש) הביא את דברי הרא"ם שהתקשה בדברים, ועל כך הגיב וכתב: "ובאמת שכדבריו (של רש"י) כן הוא (ולא כרא"ם שהניחו בצריך עיון). וצריך לומר שבכאן סמך הרב על הא דירושלמי דאיתא התם וז"ל: אמר רבי חנינא פשוט לך ד' מיני אבנים הן וכו'. וגם התוס' הביא זה הירושלמי. ומ"מ הא דמסיים הרב: 'כדאיתא במסכת סוטה', זה הלשון צ"ע. ואולי ט"ס הוא, וצ"ל: 'כדאיתא בירושלמי במס' סוטה". אלא שגם אחרי דבריו של בעל נחלת יעקב, עדיין קשה להבין את המספר "שלושה", כי אם העיקר הוא כרבי חנינן (או חנינא כפי שגרס בעל נחלת יעקב), אם כן צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן.

ועל כל פנים, מדברי רש"י גם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה את הירושלמי¹⁵⁴ ולפי זה באמת שלושה מיני אבנים הוציאו מן הירדן (ולא שני סוגים בלבד, וכפשוטו של מקרא בספר יהושע פרק ד'). ואם כן הוא, אכן ראוי לייחד דווקא את שלושת מיני האבנים האלה. ואולי לשיטת רש"י זו עצמה הייתה כוונת רבי חנינן שביקש להגיה את הברייתא, ותורף דבריו הוא שאם אכן מונים את האיסטליות של משה, אם כן ארבעה מיני אבנים הן, אך האמת היא שאת שלושת המינים יש למנות באופן שונה.

בשולי הדברים ראוי לציין כי קיים גם קטע של מדרש תנאים כלשהו מן הגניזה הקהירית¹⁵⁵, שגם ממנו עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון, וגם גניזת המזבח בהר עיבל מוזכרת בו (בקטע אמנם קיימים כמה מקומות מחוקקים, אך ההשלמה שלהם כפי שהובא כאן, נראית מוכחת). בקטע זה נאמר:

על [אבני המזבח] כתבום, דברי ר' יודה. ר' שמעון א' על האבנים כתבום. [אמ' רבי נרא]ין דבר ר' שמעון שאמר על האבנים [כתבום שני': 'על] האבנים' (דברים כ"ז ח'), שאלו [על] המזבח כתבום, היאך היו אומות העולם רוצין לקרות דין [ולמטה כתוב] עליהם כל הרוצה לקבל ימין יבוא ויקבל, וגנוזם בו ביום.

נמצאנו למדים כי ההנחה שאבני המלון אינן אבני המזבח היא אמנם מפורשת רק בתלמוד הירושלמי, אך ניתן ליישב אותה גם עם מקורות אחרים שלכאורה משמע מהם שאבני המזבח הן הן אבני המלון. הנחה זו, שאבני המזבח אינן אבני המלון, היא תנאי מוקדם לדיון האם המזבח העתיק שנמצא בהר עיבל הוא אכן המזבח שבנה יהושע בן נון (בגוף השאלה ובצדדים שונים שלה עסקתי במקום אחר, וכפי שצוין בהערת הפתיחה. כאן עיקר הכוונה הייתה לברר את דעת חז"ל בשאלה האם המזבח נשאר קיים במקומו, או שפורק ואבניו הועברו לגלגל).

מקורות, וברור שאותה ברייתא איננה מתייחסת לשתי הקמות כאילו הן שני מינים של אבנים, שהרי הברייתא מנתה רק שלושה מיני אבנים, ולדברי המהר"ל יש כאן ארבעה מיני אבנים (כולל האיסטליות של משה). וגם הלשון תמוהה מאוד, כי קשה להבין כיצד הקמות שונות של אותן אבנים מתוארות במונח "מיני אבנים".¹⁵⁴ לעיל ביקשנו לבאר את הירושלמי באופן אחר, וכראיה לדברים צוין שהמשפט "באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" אינו מתאים להנחה שמדובר באבנים שנטלו מן הירדן להר עיבל, כי אותן לא הקים יהושע על הירדן, אלא נטל מן הירדן. אך ייתכן שלשיטת רש"י הגרסה בירושלמי שונה, ולא כתובה שם המילה: "הקים". ועל כל פנים, גם לשיטת רש"י שלפיה המשפט "אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" הוא מסקנה, ואינו חלק שני של ההוכחה שבמשפט הקודם, עדיין יש מקום לומר שאת המשפט: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ", יבאר רש"י בלשון תמיהה, ולא כדברי היפה מראה שאבני משה נכנסו איתם לארץ.¹⁵⁵ הקטע פורסם לראשונה על ידי שכתר בספר היובל לכבוד ישראל לוי, עמ' 189, והוא נקרא שם בשם: "קטע ממכילתא לדברים". משם הועתק בתוספתא **כפשוטה** לסוטה (עמ' 701-700). בכתב היד יש חסרונות אחדים ששכתר סימן בנקודות. ההשלמות הן לפי תוספתא כפשוטה (כאן הובא רק חלק ממה שנדפס שם. את הפיסוק רשמתי אני, וזאת על פי הבנתי את הקטע).

דין רבוע שהוא מלבן

דעת הנציב שרבוץ בלשון מקרא היינו ישר זווית

בתורה נאמר "רבוע יהיה המזבח"¹⁵⁶ בלשון ימינו מקובל שמשמעות המילה "רבוע" היא שמידת האורך והרוחב שווים, אבל בלשון המקרא, משמעות המלה היא שהפינות יהיו בזווית ישרה, והמשמעות אינה שהצלעות יהיו שוות, ולכן בצווי האמור "רבוע יהיה המזבח" לא נכללת חובה שהצלעות יהיו באורך שווה, במקרים בהם התורה רוצה לחייב צלעות שוות בנוסף לכך שהפינות בזווית ישרה, נאמר על כך צווי בנוסף בנפרד, כך מבאר הנציב"¹⁵⁷.

הדברים מוכחים בתלמוד במסכת זבחים¹⁵⁸, וז"ל התלמוד שם:

"ואיצטריך למכתב סביב¹⁵⁹ ואיצטריך למכתב "רבוע" דאי כתב רחמנא סביב הוה אמינא דעגיל מעגל כתב רחמנא רבוע ואי כתב רחמנא רבוע הוה אמינא דאריך וקטין כתב רחמנא סביב"

וכתב רש"י שם: **דעגיל מעגל** - ולא יהא לו זוויות: **דאריך וקטין** - ארכו יותר על רחבו וזוויות יהא לו: **כתב רחמנא סביב** - שיהו כל סביביו שוין:

מבואר בגמרא שאילו לא נכתב "סביב" אלא רק "רבוע", היינו סבורים שיהיה "אריך וקטין" וכמבואר ברש"י דהיינו שאין אורך צלעותיו שווים, אע"פ שמפורש בקרא "רבוע", ומוכח שרבוץ בלשון המקרא, היינו שיהיה בעל זוויות ישרות, אבל אין במשמעות שיהיה אורך הצלעות שווה וגם מלבן נחשב רבוע.

ובנציב הביא ראה מגמרות אחרות וז"ל "חמש אמות אורך וחמש אמות רוחב, רבוע – אילו כתיב 'חמש אמות רבוע' הייתי אומר דרך הרוחב או האורך בזו המדה, ואע"ג דארכו אינו כרחבו מיקרי שפיר "רבוע" בזה שאינו עגול. תדע, דבמנחות (לה, א) איתא: תפילין מרובעות הלכה למשה מסיני, אמר ר"פ, בתפרן ובאלכסון, ופירש רש"י שיהא ריבועו מכוון ארכו כרחבו, אלמא דסתם 'מרובע' אפילו אין ארכו כרחבו. וכן במסכת עירובין (נה, א) תניא ארוכה כמו שהיא, ומפרש בגמרא – פשיטא, לא צריכא אלא דאריכא וקטינא, מהו דתימא ליתן לה פותיא אאורכא, קמ"ל. והא דס"ד הכי, משום דתנן 'ועושין אותה כטבלה מרובעת' וס"ד דארכו כרחבו, קמ"ל דהריבוע אינו אלא לשכור את הזוויות שלא יהיה עגול. משום הכי כתיב ארכו ורחבו."

דברי הרש"י מה מייצג הציווי לבנות את המזבח רבוע

הרש"י בפירושו על התורה, בפסוק "רבוע יהיה המזבח" כתב ביאור מהו הרעיון הפנימי של הצווי לעשות את המזבח "רבוע", הרעיון המובא שם מתאים לריבוע ומלבן באותה מידה, וכן הוא מזכיר במפורש באותו הסבר גם את הארון והשלחן שהיו מלבנים.

וז"ל שם "רבוע יהיה המזבח" – ריבועו של המזבח מעכב (עיין פירוש לעיל פסוק א). בכל דבר שנוצר על ידי כוחות החיים של הטבע – הווי אומר, על ידי שעבוד לכוחות הטבעיים הפועלים ללא הכרה עצמית או לכל הפחות ללא השימוש בכח השכל – המעגל הוא הצורה העיקרית ואולי אפילו הבלעדית. רק הכח החפשי והמגביל-את-עצמו של אדם, המחונן בחירות ובתבונה, יוצר ובונה בקווים ישרים ובזוויות. המעגל שייך לתחום הכפייה, השעבוד והטומאה. המרובע הוא סימן ההיכר של החירות האנושית המושלת בעולם החומרי; הוא סימן הטהרה (עיין חיבורנו על תפילין, אוסף כתבים כרך ג עמ' קנא-קנב).

מתוך השקפה כללית זו נוכל להבין מדוע צורת המרובע מונחת ביסוד תבנית המשכן וכן בתבנית כליו – ארון העדות, השלחן והמזבח – ומדוע הצורה הזאת מהותית במיוחד לענין

¹⁵⁶ שמות כ"ז א'

¹⁵⁷ בספר העמק דבר שמות פרק כ"ז פסוק א'.

¹⁵⁸ דף ס"ב עמוד ב'

¹⁵⁹ ויקרא פרק א' פסוק י"א "ושחט אתו על ירך המזבח צפנה לפני יהוה וזרקו בני אהרן הכהנים את דמו על המזבח סביב"

המזבח. שכן כל המבנה הזה (המשכן) עומד בניגוד גמור לכל סוג של עבודה לטבע; הוא מוקדש אך ורק לבניין חיים אנושיים בעלי חירות מוסרית, והתפקיד המיוחד של המזבח הוא להביא לידי חיים כאלה.

הסבר של הרב זלמן קורן מדוע המזבח מלבן

והרב זלמן קורן כתב¹⁶⁰ ליישב שהאבנים שעליהן נכתבה התורה משלימים לריבוע שווה,¹⁶¹ להלן דבריו מתוך מאמרו על מזבח הר עיבל¹⁶²

פשר צורת המזבח בהר עיבל ופתרון הקשיים שבהבנתו

נראים הדברים, שהבנה נכונה של המבנה אינה אפשרית, אלא אם כן מביאים בחשבון שמדובר במכלול ייחודי הכולל גם מזבח וגם שתיים עשרה אבנים שניצבות בסמוך לו. לעובדה זו הייתה השפעה מכרעת על צורתו של המבנה, והיא גם שוללת את האפשרות להשוות אותו למזבחות מסוג שונה, כפי שהיו שאר המזבחות הידועים.

החלק הגבוה של המזבח שבהר עיבל הוא מלבן באורך של כתשעה וחצי מטר וברוחב של קרוב לשבעה מטר. הציר הארוך של המלבן משתרע מצפון-מערב לדרום-מזרח, והציר הקצר מדרום-מערב לצפון-מזרח. מאמצע הצלע הדרום-מערבית יוצא הכבש, שיורד לכיוון דרום-מערב. ממנו יוצאים שני כבשים קטנים - כבש אחד אל יסוד-סובב הצמוד לקיר דרום-מזרח, וכבש אחר המוליך אל יסוד-סובב הצמוד לקיר הצפון-מערבי של המזבח. אבל הקיר הצפון-מזרחי פנוי מכל יסוד, סובב או כבש. נראה שבמקביל לצלע זו, עמדה שורת שתיים עשרה האבנים, שעליהן נכתבו דברי התורה.

שורה זו למעשה השלימה את ריבועו של המזבח, והייתה חלק ממכלול רבוע. חלק אחד של המכלול הוא מזבח ממש, מאבנים שלימות אשר לא הונף עליהן ברזל, וחלק אחר של אותו מכלול הוא שורה של שתיים עשרה אבנים אשר פניהן הוחלקו, סדו אותן בסיד ועליהן נכתבו דברי התורה. כפי שמסרו לנו חז"ל, גודל כל אחת מאותן שתיים עשרה אבנים היה בשיעור של אמה על אמה ברום שלוש אמות. ניתן להראות כי שורה של שתיים עשרה אבנים כאלה, משתלבת היטב במקביל לקיר שאורכו כתשעה וחצי מטר.

כאמור, הצבתן של שתיים עשרה אבנים בשיעור של אמה על אמה (בגובה שלוש אמות) עם מרווח מסוים ביניהן, משתלבת היטב במקביל לקיר של כתשעה וחצי מטר. אולם יש להוסיף עוד, כי כפי שצויין לעיל, אבנים אלו על פי חז"ל הן אבנים של אמה על אמה ברום שלוש אמות. אם כן, לשתיים עשרה האבנים העומדות יש יחד ארבעים ושמונה צלעות מאונכות, שעליהן ניתן לכתוב את דברי התורה. אומנם, במבט ראשון, השטח הראוי לניצול בפועל הוא מצומצם יותר, שהרי יש קושי בכתיבה ובקריאה בצלעות הפונות אל עבר המרווח שבין אבן לאבן. אבל באמת בסידור נכון ניתן לנצל את כל שטח פני האבנים, וזאת אם נניח שהאבנים עמדו בשורה באופן כזה, שבו הן נגעו זו בזו בזוויות בלבד, וכך ניתן היה לנצל את כל שטח הפנים של כל האבנים, מבלי שבשטח המגע, תסתיר אבן אחת את פני האבן הסמוכה לה. הצבת האבנים בדרך זו, אשר בה שתיים עשרה האבנים ניכרות כל אחת לעצמה, אך מכולן יחד נוצר קיר אחד גדול, מאפשרת ניצול של משטח רצוף באורך ארבעים ושמונה אמות ובגובה של שלוש אמות, שעליו נכתבו דברי התורה. בזה הן דומות לספר תורה שנכתב על גבי גווילים אחדים התפורים יחד, ויוצרים מלבן אחד גדול שעליו נכתבים כל דברי התורה ברצף אחד. (מדברי המפרשים בדברים שם נראה, שהם התקשו בשאלה - כיצד ייתכן שכתבו את כל התורה על גבי שתיים עשרה

¹⁶⁰ (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה)

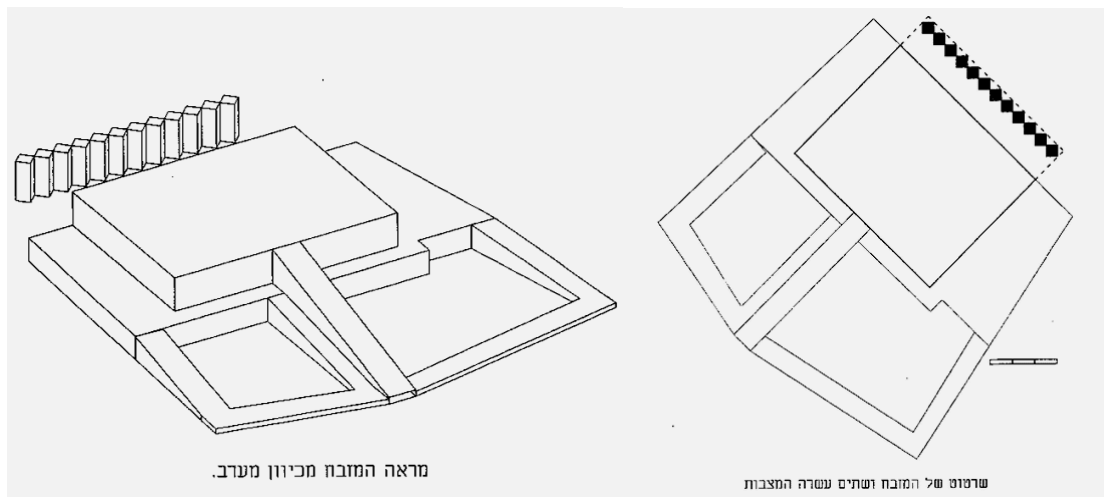
¹⁶¹ אף שדבריו נראים במבט ראשון השערה ללא כל מקור, יש לזכור שאין חולק ש12 האבנים היו ליד המזבח, וגם שעליהם לעמוד במיקום שמראה קשר למזבח, וא"כ ההשערה הא רק לגבי היכן עמדו ומנקודת דיון זו יש יותר סברא בדברים

¹⁶² פורסם בספר זיכרון "חיים ביהודה" לזכרו של חיים יהודה מגני בהוצאת שלמי אריאל תשס"ד אות ד'

אבנים? יש שפירשו שרק עיקרי מצוות נכתבו שם. אבל באמת שטח פני האבנים לפי החשבון האמור כאן, הוא מאה ארבעים וארבע אמות מרובעות, והוא מאפשר ללא קושי את כתיבת כל דברי התורה. זאת על פי הסדר המצוי היום בתיקוני סופרים, שכל דברי התורה נכתבים במאתים ארבעים וחמישה עמודים, ואין כל קושי לכתוב שני עמודים כאלה בשטח של אמה מרובעת אחת, שהוא הגודל שבו מקובל היום לכתוב ספרי תורה).

על פי הנחה זו, אורך השורה שבה עמדו האבנים, הוא כאורך האלכסון של שתיים עשרה האבנים. אם נחשוב את שיעור האמה לכדי חמישים ושישה ס"מ, כי אז יהיה אורך האלכסון תשעה וחצי מטר.

נראה כי שורת אבנים זו, היא גם הסיבה שבגללה לא בנו "יסוד-סובב" מקיף מארבע רוחות השמים, וכך קיר המזבח הפונה אל האבנים (או שמא זה שנעשה מושלם לריבוע על ידי האבנים) היה חשוף לכל אורכו אל מול פני האבנים. העובדים במזבח לא הילכו בו על גבי סובב או יסוד, בין המזבח לבין האבנים, ועל כן הוצרכו למערכת כפולה של כבשים קטנים. האחד - מוביל מן הכבש הגדול אל "יסוד-סובב", הצמוד לקיר הצפון-מערבי, והאחד - אל הקיר הדרום-מזרחי. כי כאמור, לא ניתן היה לחבר בין שני היסודות, בהיות הקיר הצפון-מזרחי חשוף לגמרי, באין הפסק בינו לבין שתיים עשרה האבנים.

מדאה המזבח מכיוון מערב.

שרטוט של המזבח ושתיים עשרה המצבות

איור 7 מיקום מסתבר ל-12 האבנים בסמוך למזבח לדעת הרב זלמן קורן

מן המקראות ידוע לנו על עוד מזבח אחד, שהיה כפי הנראה דומה בצורתו למזבח שבהר עיבל, (וכפי צורתו המלאה המשוחזרת במאמר זה). מזבח זה היה המזבח שבנה משה בתחתית הר סיני, במעמד כריתת הברית. מזבח זה מתואר בספר שמות¹⁶³, וכך נאמר שם: "ויכתב משה את כל דברי ה', וישכם בבקר, ויבן מזבח תחת ההר ושתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל". אולם מזבח זה הוא היוצא מן הכלל, ואינו דומה לשאר המזבחות הידועים, שאינם כוללים מצבה או מצבות בסמוך להם.

¹⁶³ שמות, כ"ד, ד'

המזבח הקטן שנגנז במזבח הגדול מתוך מאמרו של הרב קורן¹⁶⁴

תמונה 39 המזבח העגול שנגנז במזבח

בתוך המזבח נמצאו שרידי התקן קטן עגול בקוטר שני מטר שהיה בנוי בסלע, בבסיס המזבח, ואשר נראה ששימש תחילה להקרבת קרבנות על גביו, קודם שנבנה המזבח הגדול, ולמעשה נגנז אחר כך במקומו, בתוך המזבח הגדול. (המוצאים שלא ידעו מקור להשוות אותו איליו, השוו זאת לפולחנים לא יהודיים ששם אכן מצאו הארכיאולוגים מזבחות ומקומות פולחן, שמתחילה הוקדשו על ידי קרבנות ראשוניים, ואחר כך נבנה במקום אתר פולחני גדול. משום כך כינו את הקרבנות הראשונים בשם: "קרבנות הקדשה", אך לא בתיאור המשכן ולא בתיאור בניין המקדש יש זכר לנוהג (כזה אצל היהודים).

לדעתי, ספק גדול הוא, אם בכלל ניתן להתייחס למתקן זה כדבר הקשור להקדשת המזבח. אולם, אף אם נניח שאכן הקרבנות הראשונים שנעשו הם מעין קרבנות הקדשה, עדיין אין כאן

שום עניין חריג בהשוואה לדברים הקרובים לכך, הנמצאים במקרא. כי למעשה כמעט כל המעשים המתוארים במקרא, ואשר יש להם צד דמיון למעשי הקדשה מוקדמים של מקום עבודת קורבנות, כוללים מעשים חריגים, שאינם דומים לדרכי העבודה הרגילות. בנוסף לכך גם קשה למצוא תבנית משותפת למעשים עצמם, ואין הם דומים כלל זה לזה, ומכאן שאין להקיש מהם דבר ביחס לחנוכת המזבח בהר עיבל, אם היתה כזו.

אצל יעקב אבינו מצינו כעין מעשה הקדשה אמיתי, כי כאשר הלך יעקב לחרון, הציב בבית אל מצבה ויצק שמן על ראשה, ונדר במפורש שאם יחזור בשלום תהיה אותה אבן "בית-אלהים". הוא גם בנה שם מזבח כאשר חזר, ואין כיוצא בו במקרא. (אבל מצינו בדברי חז"ל, שהמזבח שבמקדש נבנה באותו מקום שבנה בו אדם הראשון מזבח, ושם גם בנה נח מזבח, ואחר כך באותו מקום ממש נעקד יצחק.) בדרך שונה מדרכו של יעקב, נהג דוד המלך שקנה את גורן ארונה היבואי, ובנה שם מזבח (ולא מצבה) והקריב עליו קרבנות לכפרה, לרגל אירוע שהיה בזמנו. הוא גם הקדיש את המקום למזבח בית עולמים, שנבנה שם על ידי שלמה המלך. אולם, יותר משמצינו קרבנות הקדשה מוקדמים, שאחריהם נבנה מזבח או מקדש באותו מקום, מצינו קרבנות "חנוכת המזבח" או "מילואים" הן במשכן והן בבית המקדש. כאשר אנו משווים בין הדברים, יכולים אנו לקבוע כי גם בהם אין חנוכה אחת דומה לחברתה, וכמעט בכל המקרים יש בהם דברים המנוגדים להלכה הנוהגת במשך ימי קיומו של האתר, והם בגדר של הוראת שעה.

במשכן מצינו שבעה ימי מילואים. באותם ימי מילואים נצטוו להביא פר לחטאת, דבר שאינו יכול להיעשות אלא בהוראת שעה, שהרי חטאת אינה באה בנדבה (לא חטאת ציבור ולא חטאת יחיד), וכל המביא חטאת אינו מביא, אלא על פי כללים קבועים ומפורשים, ומובן שעניין חנוכת המזבח אינו נכלל באותם כללים קבועים. אותו פר חטאת, שהביאו בחנוכת המשכן, היה שונה

¹⁶⁴ (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה)

גם בדרך הטיפול בו מהלכות חטאת הקבועות - בשרו לא נאכל, אלא נשרף כולו באש כדרך החטאות הפנימיות, אף על פי שדמו של פר זה נזרק רק על המזבח החיצון, כדברי רש"י: "תשרף באש" - לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו". אחר אותם ימי מילואים, הביאו הנשיאים את קרבנותיהם לחנוכת המזבח במשך שנים עשר יום (נשיא אחד ליום). קרבנו של כל נשיא היה זהה לקרבן של חברו, וכל אחד מן הנשיאים הביא בין השאר שער עזים אחד לחטאת (דבר שכאמור אינו יכול להעשות בנדבה). עוד דבר שהוא לגמרי יוצא מן הכלל, והוא "כף אחת עשרה זהב מלאה קטרת", וכפי שציין רש"י שם: "מלאה קטרת" - לא מצינו קטרת ליחיד ולא על מזבח החיצון אלא זו בלבד, והוראת שעה היתה". לעומת זאת בחנוכת המקדש על ידי שלמה אמנם מצינו קרבנות רבים במספר, אך אין שם חטאות ולא שום דבר אחר המצריך הוראת שעה. אולם בחנוכת המקדש שעשה עזרא, מוצאים אנו שנים עשר צפירי עיזים לחטאת "למנין שבטי ישראל", וגם אלו מנוגדים להלכה הנוהגת, וכדברי הגמרא במסכת הוריות שהוראת שעה היתה. אף במקדש שלעתיד לבוא, אשר מעשה חנוכתו מפורש בספר יחזקאל, מוצאים אנו חטאות שאינן תואמות את הגדרים ההלכתיים. כך מוצאים אנו שם במפורש, שעתידים להקריב פר חטאת באחד לחודש הראשון, ומפורש שם אודות פר זה: "ולקח הכהן מדם החטאת, ונתן אל מזוזת הבית ואל ארבע פנות העזרה למזבח ועל מזוזת שער החצר הפנימית". הוראות מעין זו אינן קיימות בשום חטאת, ובשום קרבן ידוע (מקצתן מזכירות את פסח מצרים), ומובן מאליו כי הוראה ייחודית זו, היא הוראת שעה.

אחר הדברים האלה, מובן שאין אנו יכולים להתרשם מאיזה שהוא פרט יוצא דופן, המשתייך למעשים שנעשו בהר עיבל בעת הקדשתו, (כל זאת גם מבלי להזדקק למה שנאמר לעיל, שבמזבח זה קשור להשלמת כריתת הברית של מתן תורה, ואשר על כן היו בו גם מצבות האסורות אחר מתן תורה, כי נהגו בו מקצת מן הדינים שמקומם יכירם רק קודם מתן תורה). נמצא כי אף אם אמת היא שמתחילה הקטירו שם קטורת על מזבח אבן קטן (כפי שבקשו להסיק ממצא הנראה כמזבח קטורת עשוי מאבן, שהיה גנוז גם הוא בתוך המזבח הגדול), אין מעשה זה חורג ממעשה הקטרת הקטרת על גבי המזבח החיצון בעת חנוכת המשכן.

הסבר אפשרי נוסף לממצא הוא שאין כל קשר בינו למזבח שבו נמצא גנוז, מתוך בחינת עומק הפשט במקראות, ובחינת הממצאים, נראה כי תחילה הוצבו במקום האבנים, ורק אחרי שנים נבנה במקום המזבח. (אחר כך נגנז גם המזבח כולו במקומו, כפי שברור מניתוח הממצאים.) זאת כדעת רבי ישמעאל בירושלמי (ואפשר שכן היא גם דעת רבי אליעזר בן יעקב וכפי פשטות הירושלמי שם, וכפי שצויין במפרשים), ששתיים עשרה האבנים הובאו להר עיבל עם כניסתם לארץ, אך בניית המזבח ומעמד הברכות והקללות נעשה רק אחרי הכיבוש וחלוקת הארץ לשבטים. אשר על כן נראה הדבר פשוט, שמתחילה (אחרי שהקימו את האבנים), עשו במקום "במה", והקריבו שם קרבנות (ומדרך הטבע, סמכו את הבמה ככל האפשר לקיר שתיים עשרה האבנים הנ"ל), ואחרי כמה שנים בנו שם "מזבח גדול", וגם אותו סמכו לשתיים עשרה האבנים (ולמעשה בנו מכלול אחד הבנוי מן האבנים ומן המזבח). מובן שעשו זאת באותו מקום שהיתה הבמה הקדומה, אך אין לזה עניין עם הקדשה מקדימה, כי מקומו של המזבח נקבע על פי שתיים עשרה האבנים, מבלי קשר לשאלה אם על גבי אותו סלע, הסמוך לאבנים, הוקרבו תחילה קרבנות מסויימים קודם לבניית המזבח הגדול.

הכבש

במדור הקצר בהערה הובא מהספר "ערכה של ארץ ישראל של הרב יהושע לנדי,¹⁶⁵" הנתון שיחסי האורך והגובה של הכבש במזבח הר עיבל, שווים ליחס שהיה בכבש המשכן, להלן החישוב המלא המובא שם, הדברים הועתקו כלשונם "היסוד להנחה זו נובע משיטת הרמב"ם (הלכות בית הבחירה, פ"א הל"ו) שרובו של המזבח עמד בדרום העזרה (נחלקו בדבר התנאים, האם המזבח עמד בצפון העזרה, באמצע העזרה או שהיה בדרום, וכן היא דעת הרמב"ם). עוד כתב הרמב"ם שם, פ"ב, הל"ג) שגובהו של המזבח במשכן היה עשר אמות. נצרך לכך את המבואר בברייתא דמלאכת המשכן שכבש המזבח הגיע עד אמה אחת סמוך לכותל החצר הדרומי, אותן מילא הכבש. נמצא הכבש 21 אמות וגובהו 9 אמות (אף שגובה המזבח היה עשר אמות, גג המזבח (מקום הילוך רגלי הכוהנים) היה בגובה תשע אמות ובאמה העליונה היו הקרנות) מדובר א"כ ביחס של 21 אמות אורך לתשע אמות גובה, דהיינו יחס של 7:3, בדיוק כיחס גובה / אורך הכבש בהר עיבל."

עצמות היחמור

בעצמות שנמצאו במקום נמצאו גם מעט עצמות יחמור שהוא מין הכשר לאכילה אבל לא להקרבה, יש לציין שאף שצבאים היו שכיחים באזור באותה מידה כמו היחמורים, נמצאו במקום רק עצמות יחמורים, אולם אין בכך כל קושיא מכמה סיבות:

הראשונה שיתכן שהיחמור נאכל שם באותה סעודה של מעמד אבל לא קרב¹⁶⁶.

ההסבר השני האפשרי הוא שהייתה זו הוראת שעה וכמו שנכתב לעיל בסעיף הדין במזבח הקטן שנגזר בגדול¹⁶⁷, שברוב מעמדי החנוכה של מקומות עבודה היו שנויים של הוראת שעה.

האפשרות השלישית היא ע"פ המובא במסכת זבחים ל"ד מחלוקת רבי יוחנן וריש-לקיש שלדעת ריש לקיש, ניתן להקריב חיה טהורה אומנם שם בגמ' נדחית דעה זו להלכה. וכן ובתוספות חולין כ"ב ב' מובאת דעה מראשונים כי קורבן חיה כשר בבמה.

אפשרות רביעית כתב הרב לנדי¹⁶⁸, שהנה בברייתא מפורש¹⁶⁹: "עד שלא הוקם המשכן - הבמות מותרות, ועבודה בבכורות, והכל כשירין להקריב בהמה חיה ועוף, זכרים ונקבות, תמימין ובעלי מומין, טהורין אבל לא טמאין, והכל קרבו עולות", ומבואר שכאשר נכנסו לארץ, כל 14 שנה שהמשכן עמד בגלגל הותרו הבמות אף שהיה משכן, שזהו התר גדול יותר מהיתר במות בזמן נוב וגבעון ששם הותר רק בזמן שהארון לא היה במשכן, ולא נתפרש האם הותר רק מקום ההקרבה, או גם היתר חייה ואולי זה ביאור לעצמות היחמור.

יש להוסיף דברים שכתב הרב קורן¹⁷⁰ מדוע היחמור הוא המין המשובח שבחיה להקרבה.

"יש להוסיף עוד, כי ברוב המצוות שאנו מקיימים אין אנו יכולים לדעת מן המקראות את פרטי הדינים, ואנו יודעים את הדברים מכח תורה שבעל פה. מובן שכאן, בהעדר משנה מסודרת הנוגעת לעת ההיא, אין אנו יכולים לדעת את פרטי התורה שבעל פה שהיתה בידם, ומשום כך אין אנו יכולים לדעת, מדוע נבחר דווקא היחמור מכל החיה הטהורה להקרבה במעמד כריתת הברית. (אם כי ברור לנו לגמרי, על סמך השוואה של חלקי התורה שבעל פה המצויים בינינו והנוגעים לנו הלכה למעשה, לכתוב בתורה שבכתב, שמן הסתם היו בידם פרטי הלכות רבים שהיו נוגעים לאותו אירוע, ואין אנו יכולים לעמוד עליהם מתוך הכתובים.) אף על פי כן, גם מן

¹⁶⁵ (לנדי, תש"פ, עמ' 43)

¹⁶⁶ אם כי אפשרות זו פחות מסתברת לפי האמור בסעיף "גניזת עצמות שרופות" עמ' 24 שם נכתב שמסתבר שאפר הקרבנות נגזר במזבח ובגניזה זו נמצאו ג"כ עצמות יחמורים.

¹⁶⁷ סעיף "המזבח הקטן שנגזר במזבח הגדול" עמ' 66

¹⁶⁸ (לנדי, תש"פ, עמ' 43)

¹⁶⁹ זבחים, קט"ו, ע"ב

¹⁷⁰ (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה, עמ' 24)

המעט הידוע נראה כי ניתן למצוא הסבר לבחירתו של היחמור. כי באמת היחמור הוא השלישי בחשיבותו מבין החיות הטהורות. בדברים¹⁷¹ נמצאת הרשימה המלאה של החיות הטהורות הראויות לאכילה: "איל וצבי ויחמור ואקו ודישן ותאו וזמר". הוא נמנה שם שלישי (אחרי הצבי והאיל, שהם כפי הנראה החשובים ביותר), אך באמת לא הסדר ברשימה הוא המוכיח את חשיבותו, אלא השוואה למקראות אחרים, שכן היחמור נזכר בעוד מקום אחד במקרא במלכים א'¹⁷², אשר שם נאמר כי לחם שלמה ליום אחד כלל: "עשרה בקר בראים, ועשרים בקר רעי ומאה צאן, לבד מאיל וצבי ויחמור וברברים אבוסים". מתוך כך שלא הזכיר שם "אקו ודישן ותאו וזמר", נראה שבאמת הם היו פחות חשובים או שמא נדירים יותר. אם כן, שלושת החשובים הם איל צבי ויחמור, כאשר היחמור הוא הפחות חשוב מבין השלושה (שכן הצבי והאיל לבדם נזכרים בעוד מקומות, כדלהלן). לכאורה, על פי זה ניתן היה להניח שאם הקריבו חיות על גבי המזבח בהר עיבל, היה ראוי להקריב עליו צבאים ואילים. אבל באמת הצבי והאיל נזכרים בתורה שלש פעמים כבעלי חיים, שמוכן מאליו שאין מקריבים אותם בשום מקרה, והם נאכלים על ידי טמאים וטהורים. כך בדברים¹⁷³ לגבי בשר תאוה: "אך כאשר יאכל את הצבי ואת האיל, כן תאכלנו הטמא והטהור יחדו יאכלנו"; כך לגבי פסולי המוקדשים¹⁷⁴: "רק בכל אות נפשך תזבח, ואכלת בשר כברכת ה' א-להיך, אשר נתן לך בכל שעריך, הטמא והטהור יאכלנו כצבי וכאיל"; כך לגבי בכור שנפל בו מום¹⁷⁵: "בשעריך תאכלנו הטמא והטהור יחדו, כצבי וכאיל". נמצא כי הצבי והאיל לא רק שאינם נזכרים ברשימת בעלי החיים, שמהם יש להקריב קרבנות במקדש (שהם הבקר והצאן), אלא הם נזכרים במפורש כבעלי חיים שאין מקריבים אותם כלל, והם אף דוגמא קלאסית לבעלי חיים שכאלה. (דבר המורה על עומק המודעות להלכה זו, שהרי אין דרך להביא דוגמא לדבר, אלא אם כן הדוגמא מובנת לשומעים יותר מן ההיגד, שהיא באה לסייע בהסברתו). נמצא כי בעת כריתת הברית בהר עיבל, לא נמצאה חיה ראויה להקרבה יותר מן היחמור (וזאת מלבד הבקר והצאן, שנזבחו שם לרוב)."

האפר בחצר הדרומית

במזבח בהר עיבל נמצא בחצר הדרומית¹⁷⁶ מתחת לריצוף החצר¹⁷⁷, דשן רב בשכבה עבה של 10 ס"מ, ממצא זה מעורר דיון מה משמעותו, ראשית נבחן את השימוש שבמקום זה במזבח שבמקדש, שם היו תורמים את הדשן מעל מזבח העולה בכל יום, ומניחים אותו מצד המזרחי של הכבש¹⁷⁸ ¹⁷⁹. מקום הנחת הדשן, היה תחום על ידי הכבש הקטן שיצר חצר בצד הכבש¹⁸⁰, והוא מקביל לחצר הדרומית שיצר הכבש הקטן שבמזבח עיבל (ראה שרטוט בעמוד הבא).

¹⁷¹דברים, י"ד, ה'

¹⁷²מלכים א', ה', ג'

¹⁷³דברים, י"ב, כ"ב

¹⁷⁴שם, שם, ט"ו ועיין רש"י שם

¹⁷⁵שם, ט"ו, כ"ב

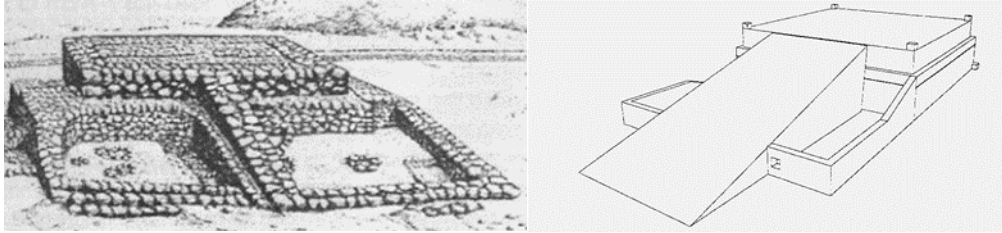
¹⁷⁶ החצר שמימין הכבש כשעולים

¹⁷⁷ (זרטל, 2007, עמ' 146) אפר זה נמצא גנוז תחת ריצוף החצר, זרטל פירש את הממצא, שמדובר באפר השייך לשלב המזבח הראשון, אבל מסתבר, לפרש את הממצא אחרת ולשייכו למזבח ואל לשלב הראשון, וזאת לאור העובדה שהדשן נמצא דווקא בחצר מימין הכבש היכן שגם במקדש היה הדשן מפונה,

¹⁷⁸ צד ימין של הכבש כאשר עולים,

¹⁷⁹ מסכת תמיד, פ"א, מ"ד. "מי שזכה לתרום את המזבח, הוא יתרום את המזבח ... נטל מחתת הכסף ועלה לראש המזבח; ופינה את הגחלים הילך והילך, וחתה מן המאכלות הפנימיות, וירד. הגיע לרצפה--הפך פניו לצפון, הלך במזרחו של כבש כעשר אמות; צבר את הגחלים על גבי הרצפה רחוק מן הכבש שלושה טפחים, מקום שנותנין מוראת העוף ודישון מזבח הפנימי והמנורה."

¹⁸⁰ כן הוכיח באריכות הרב קורן בדונו על מבנה הכבשים הקטנים ותפקידם (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה)

אבל בהר עיבל לא נכתבה בחומש הלכה של תרומת דשן, ואין לנו כל ידיעה וסברה שהייתה הוראת שעה בע"פ בדומה לתרומת הדשן במקדש, וגם אילו הייתה הלכה כזו היא אינה מסבירה כמויות אפר כאלה.

אבל יש לעיין גם בהלכות נוספות הנוגעות לעניין, שלמקום הנחת תרומת הדשן, היו גם משליכים את מוראת העוף, וגם את הדשן שפונה מעל מזבח הקטורת, וכן את אפר הנרות, וכבר העלה הרב קורן את הסברה שהחצר בצד הכבש במקדש, נועדה לתחום את השטח שבו מושלכת מוראת העוף שלא יסתובבו שם אנשים, וסביר א"כ להוסיף על סברתו שבאותה מידה ראוי שגם האפר יהיה במקום תחום ולא יהיה מוטל ומתפזר בעזרה.

ומעתה יש לעיין שאם מצאנו ששטח זה יועד לפינוי של תרומת הדשן משני המזבחות והמנורה, האם גם שאר הדשן שהורד מעל המזבח, ולא רק תרומת הדשן, הורד לאותו מקום ומשם פונו למקום הדשן מחוץ לעיר, ולא הורד ישר מן המזבח אל מחוץ לעיר,¹⁸¹

וקצת משמע כן מדברי הרמב"ם שכתב¹⁸²,

(הלכה י"ג) אחר שירד זה שתרתם רצים אחיו הכהנים ומקדשין ידיהם ורגליהם במהרה ונוטלין את המגרפות ואת הצנורות ועוליין לראש המזבח וכל איברי העולות ואימורי הקרבנות שלא נתאכלו כל הלילה מחזירין אותם לצדדי המזבח אם אין הצדדין מחזיקין סודרים אותם בכבש כנגד הסובב ואח"כ גורפין את הדשן במגרפות מכל צדדי המזבח ומעלין אותו ערימה על גבי התפוח וגורפין אותה הערימה בפסכתו והוא כלי גדול שמחזיק לתך ומורידין אותו למטה וברגלים לא היו מורידין אותו אלא מניחין הערימה גבוהה באמצע המזבח מפני שהוא נוי למזבח (הלכה יד) כל מי שירצה מן הכהנים ממלא מן הדשן שהורידו למטה ומוציא חוץ לעיר לשפך הדשן ואין להוצאת הדשן לחוץ פיוס אלא כל הרוצה ומעולם לא נתעצל כהן מלהוציא את הדשן

ומשמע מדבריו שהוצאת הדשן הייתה נעשית בשני שלבים, הראשון הורדה והשני הוצאה מחוץ לעיר, ומלשון כל מי שירצה מן הכהנים ממלא מן הדשן וכו' ולא משמע שהיו מוציין מחוץ לעיר בפסכתו, וכן משמע קצת מלשון זה שלא היה לו זמן קבוע להוצאתו, ומסתבר א"כ שגם כל הדשן שהורד מעל המזבח הונח שם¹⁸³.

ולכן המצאות האפר בחצר הדרומית במקדש, וגם הימצאותו בחצר הדרומית ולא בצפונית בהר עיבל נותנת מקום לומר שזהו אפר שפונה מעל המזבח, ואח"כ נגזר דרך כבוד כמבואר להלן.

ועוד סיבה תתיכן למציאות הדשן בחצר הדרומית לומר שמצאנו שהדשן המפונה אסור ליהנות ומניחים אותו במקום שנשמר בכבוד, וכן לשון הרמב"ם:

¹⁸¹ ויש בזה סברה שלא שבכל זמן שרבה הדשן ע"ג המזבח, ואין מקום לקורבנות צריך לפנות את הדשן עד מחוץ לעיר.

¹⁸² תמידין ומוספין פ' ב'

¹⁸³ וקצת תימה שלא נכתב שמורדין אותו לשם כמו שנאמר בתרומת הדשן, ויש לישב שבתרומת הדשן היא הלכה שיורד לשם בדווקא וזה נלמד מפסוקים שכתוב במוראת העוף "והשליך אל מקום הדשן" ולכן נאמר מקומו, אבל בשאר הדשן אינו חיוב אלא רק שנוח שיהיה במקום סמוך למזבח ואינו מתפזר, ואין רגל אדם בו.

שם הלכה טו "ואע"פ שאין הוצאתו לחוץ עבודה אין בעלי מומין מוציאין אותו וכשמוציאין אותו לחוץ לעיר מניחין אותו במקום שאין הרוחות מנשבות בו בחזקה ולא חזירים גורפים אותו ולא יפזרנו שם שנאמר ושמו שיניחנו בנחת ואסור ליהנות בו"

ובר"י קורקוס כתב¹⁸⁴ שדברי הרמב"ם אמורים בכל הדשן ולא רק בתרומת הדשן, וא"כ יתכן שהחצר הדרומית הייתה כאותו מקום מחוץ לעיר ששם הונח הדשן דרך כבוד.

זרטל סבר שכיון שהאפר היה תחת רצפת האבנים, הוא שייך לשלב הראשון של המזבח והוא נגנז וזה כהבנתו שגם האפר שבתוך המזבח שייך לשלב הראשון¹⁸⁵, אבל ע"פ האמור לעיל מסתבר שמדובר בדשן שנגנז תחת רצפת האבן¹⁸⁶, וישנם כמה עובדות שתומכות בהשערה זו, ראשית יש ללמוד ממקומות אחרים באתר שנעשו בהם גניזה, והם גניזת המזבח כולו שמדובר במאמץ גניזה אדיר, וגניזת האפר שבתוך המזבח שכאמור גם שם אם הגניזה היא מהשלב השני הרי שהרצפה פורקה והונחה מחדש במיוחד לצורך הגניזה, וגם בתוך אפר המזבח נמצא תיבה ובה נגנזו כמה דברים [פטישי אבן, גביע אבן, ומכתש], גם פיסות הטיח נגזו שם בערמה מסודרת, שנית, הבמה קטנה שבשלב הראשון, פחות סביר שתייצר כאלה כמויות של אפר כמו המזבח עצמו שהיה אירוע רב משתתפים, שלישית, אם זו גניזה מהשלב הראשון מדוע היא רק בחצר הדרומית ולא בצפונית, רביעית, בחצר הצפונית נמצאו מתקנים רבים ואילו בחצר הדרומית רק שלושה מתקנים ריקים¹⁸⁷, המתקנים שבחצר הצפונית היו מלאים חלקים באפר ועצמות, וחלקים בכלי חרס או קנקנים או פכים¹⁸⁸, ואילו שלושת המתקנים שבחצר הדרומית היו משוקעים ברצפה וריקים, עובדה זו מוסברת אם נניח שהרצפה הונחה לאחר סיום הפעילות כדי לגנוז את האפר, לחצר הצפונית יש 3 מדרגות לכניסה אליה ואילו לדרומית אין, נתון המצביע על פעילות דווקא בחצר הצפונית.

העצמות השרופות - הרחבה

בספרים ומאמרים רבים אודות הר עיבל, נכתב שהעצמות שנמצאו במזבח היו שרופות כתוצאה מחשיפה לאש גלויה, וכדין קרבן עולה הנשרפת על אש המזבח, והם נשארו במקום שריפתם במזבח, ואילו ברחבה שמערב למזבח, ¹⁸⁹ העצמות שנמצאו היו לבנות ומבושלות [ולא שרופות], כדין שלמים הנאכלים ונעשים גם בבישול, מנגד, בספרים אחרים נכתב שאין דרך להבחין בין עצמות שרופות למבושלות, בירור העובדות הנכונות הצריך בדיקה של הדברים במקורם, והמסקנה מעלה מציאות מורכבת, שאינה בדיוק כפי הפרסומים הרוויים מצד אחד, אך גם אינה כדעת השוללים מצד שני, לאור זאת בסעיף הקצר שדן בממצא העצמות, נכתבו הדברים בקצרה על פי מסקנות הבדיקה והם שונים ממה שנכתב במאמרים בעבר, בפסקה זו להלן מובא תקציר של הבדיקה האמורה, מטבע הדברים יש בה ירידה לפרטים מקצועיים בסוגיה, והיא שונה באופייה משאר הפסקאות שנכתבו במאמר זה, ונועדה למי שנדרש במסגרת עיסוקו להשיב על שאלות אודות הר עיבל, הקורא שאין זה עיסוקו, ואינו זקוק לאריכות מכבידה זו, יכול להסתפק בסעיף הקצר שהוא מסקנת הדברים.

¹⁸⁴ ז"ל הר"י קורקוס "נראה שדין ההנאה למד רבינו מההיא דפרק ב' דמעילה שנחלקו רב ור"י בנהנה מאפר שעל תפוח לאחר שהרימו הדשן דר"י סבר שמועלין ורב סבר שאין מועלין והלכה כר"י וכן פסק רבינו בהל' מעילה"

¹⁸⁵ וכבר דובר בפסקה "גניזת עצמות שרופות" עמ' 24 שיותר מסתבר שהאפר נגנז לפני בעת גניזת המזבח

¹⁸⁶ וכבר כתב סברא זו הרב קורן (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה, עמ' 38)

¹⁸⁷ (זרטל, 2007, עמ' 72)

¹⁸⁸ (זרטל, 2007, עמ' 71)

¹⁸⁹ כאמור המזבח ושני החצרות שמצידי הכבש, מוקפים בשני גדרות זו לפניו מזו, הראשונה יוצרת מתחם קטן בגודל של כ-3.5 דונם, והשנייה יוצרת מתחם גדול שבתוכו המתחם הקטן, וגודלו כ-250 מטרים, בתוך המתחם הקטן ממערב למזבח הייתה רחבה מרוצפת בצורת סהר שאורכו כ-40 מטרים והיא המכונה הרחבה המערבית

סתירה מתמיהה בין המקורות

לחפירה בהר עיבל ישנן שלוש מקורות המתעדים את הממצא, דו"ח החפירה¹⁹⁰, ספרו של זרטל וראיונות שניתנו ע"י לאורך השנים, ודו"ח הארכיאולוגיה שבחן את העצמות¹⁹¹, הרלוונטיים יותר לנושא שלנו הם ספרו של זרטל ודו"ח המעבדה, שני מקורות אלו סותרים זה את זה, זרטל כותב בספרו עם נולד במקומות רבים, שניתן היה להבחין בין העצמות השרופות לעצמות הלבנות המבושלות¹⁹², בדוח המעבדה [שפורסם בכתב העת של המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב!] שבחן באופן מפורט את העצמות שנמצאו, נכתב שלא ניתן להבחין האם העצמות בושלו, ניצלו, או נשרפו¹⁹³, מתמיהה לחשוב שההתרשמויות המרובות שנראו לעיני החופרים, כפי שהובאו בהערה, היו ללא כל יסוד, מה גם שהספר נכתב שנים לאחר פרסום הדו"ח¹⁹⁴. גם מן הדו"ח עצמו נראה שמיון העצמות השרופות נעשה ע"פ זיהוי חזותי¹⁹⁵, וכן קובע הדו"ח מפורשות שבשינוי צבע מסוימים, שינוי חזותי יאפשר הבחנה גם בין שרוף באש ללא שרוף באש¹⁹⁶, לאור זאת יש מקום לבדוק שני דברים, האחד, האם כוונת

¹⁹⁰ הדו"ח מצוי בטיפול ד"ר שי בר מאוניברסיטת חיפה ולמרות שחלפו כ-35 שנה טרם פורסם.

¹⁹¹ 1986, Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Liora Kolska

. Horwitz, Faunal Remains from the Early Iron Age Site on Mount Ebal,

¹⁹² "ממבט ראשון נראו העצמות, שנערמו עתה בשקיות ובקופסאות קרטון, יוצאות דופן במקצת. משכבת האפר העליונה (שכבה A) שמתחת לרצפה הוצאו כשבע מאות עצמות בגדלים שונים ובצורות שונות רבות מהן היו חרוכות. באותה שעה עדיין לא הבנתי את משמעות הדבר, אבל חפרתי בכמה אתרים ולא זכרתי כמות גדולה כל כך של עצמות שרופות או חרוכות..." עם נולד ע' 66. "שתים מן התיבות הכילו אפר ועצמות חרוכות..." (ע' 71): "מיד עם מציאת העצמות בתוך המזבח בעונה השנייה, שלחתי אותן לזיהוי לירושלים. עתה בישרה לי ליאורה כי הדו"ח בדרך אבל לפני הכל היא מוכרחה להגיד לי כמה דברים. היא חושבת שזו תגלית חשובה מימיה לא ראתה מכלול כזה של עצמות ההרכב של עיבל שונה מכל העצמות שהכירה, שלרוב נשתייכו לאתר מגורים כפר או עיר בהתרגשות סיפרה כי חלק גדול מן העצמות היו שרופות וחטוכות. מה שמרמז בבירור על פעילות פולחנית. באתר רגיל אין שורפים את העצמות באש וגם אין חותכים אותן, כשצולים או מבשלים את הבשר נשאתר העצם שלמה, והרבה עצמות חרוכות מעידות על פולחן קורבנות. זה היה המצב במזבח ובסביבתו. (ע' 96). "בדין וחשבון ששלחה ליאורה בפקס דובר על העצמות החטוכות והשרופות..." ע' 97. "עתה ניתן היה לקבוע בוודאות שכל החלק שממערב למזבח היה ככר מרוצפת. כשהחלה הקבוצה לנקות את אבני הריצוף באה ההפתעה הבאה עם החרסים הרבים החלו להיחשף בין האבנים מאות עצמו של בעלי חיים מספרן הרב של העצמות הזכיר במשהו את מילוי המזבח עצמו בהבדל חשוב אחד ראינו מייד שצבע העצמות היה לבן, בלי שעברו שריפה. מסקנה זו הבליטה את העצמות במזבח מעתה יכולנו להבדיל בין העצמות ששימשו למאכל (בכיר) לבין אלה ששימשו כקורבן עולה (במזבח) עם נולד 141. "חוליה מיוחדת החלה לחפור בחצר הדרומית [ה"ה], מימין לכבש בצמוד למזבח]... על סלע האם מצאו שכבה עבה למדי כעשרה סנטימטרים, של אפר שחור ובו, שוב, עצמות שרופות של בעלי חיים, ... עצמות בעלי החיים באותו אזור היו שרופות גם הן וזהות למינים שמצאנו במילוי המזבח כל זה לא התאים לבישול ביתי" ע' 146

¹⁹³ The burnt bones point to the use of fire; although it is impossible to tell whether this was the result of cooking, roasting, sacrificial burning or the burning of defleshed bones, p' 9.

¹⁹⁴ זרטל מספר גם על המסקנות הראשוניות והמיידיות שנמסרו לו בטלפון ובפקס ע"י מחברת הדו"ח (שנים רבות טרם פרסום הדו"ח בכתב העת של המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב), שחלק גדול מן העצמות היו שרופות. (עם נולד 96,97)

¹⁹⁵ לא צויין בכל הדו"ח כי נעשתה בדיקה הבוחנת האם השתנה הרכב העצם מבחינה כימית ע"י השפעה של חום, כמובן שאילו הדו"ח מסתמך על בדיקה שכזו, לא קיימת סתירה כלל בין ההתרשמות החזותית של החופר לבין הדו"ח המעבדתי.

¹⁹⁶ Most of the bones show signs of scorching, while only two were burnt to a white-grey colour. Two studies of changes in bone colouration offer a tentative temperature range needed to produce such blackening on the bones. Bonnuci a.o. (1975) propose a temperature range of 300-350oC, while Shipman, Foster and Schoeninger (1984) suggest a range of 285-5250C. The bones coloured white-grey would have required a temperature of 645-9400C according to the latter or 6500C according to Bonnuci a.o. (1975). Considering the discrepancy between the two estimates and the unreliability of using only colouration to identify temperature (Shipman, Foster and Schoeninger 1984), these figures should be treated with caution. In addition, it is difficult to judge whether the colouration is indicative of the temperature of the fire or the proximity of the bone to the flames. If meat covered the bone, it would have been insulated from the fire and the signs

הדו"ח לשלול אפשרות זיהוי באופן מוחלט, או רק לטעון שלגבי כל עצם לגופיה, כל עוד שינוי הצבע אינו מוחלט, הזיהוי אינו חד משמעי, ואילו זרטל והדו"ח הראשוני, מדברים על ההתרשמות הכללית במראה העצמות מהמזבח, לעומת העצמות מ"הרחבה המערבית" שהיו לבנות, לפי המתואר נראה כי שוני זה בהתרשמות כללית היה ניכר היטב.

דבר נוסף שנכון לבדוק אותו הוא שבדו"ח נכתב:

"The burnt bones point to the use of fire, although it is impossible to tell whether this was the result of cooking, roasting, sacrificial burning or the burning of defleshed bones".

בתרגום לעברית: "העצמות השרופות מצביעות על שימוש באש, אם כי אי אפשר לדעת אם זו הייתה תוצאה של בישול, קלייה, שריפת קורבנות, או שריפת עצמות ערומות." מתוך משפט קצר זה, קשה להבין בוודאות האם כוונת הכותב שלא ניתן לעשות שום הבחנה, וכל אחת מהאפשרויות כולם [בישול, קלייה, וכו'] קיימת לגבי כל עצם ועצם, או שניתן לקבוע שיוך קבוצתי לאפשרויות בעלי המאפיינים הדומים, או לחלופין לשלול את אחד האפשרויות, והדו"ח מתייחס לחוסר היכולת לקבוע קביעה ספציפית יחידנית לאחת האפשרויות, לדוגמה האם ניתן לזהות שיוך לאחד מתוך קבוצת האפשרויות האלה: קלייה, שריפה, שריפה לצורך קורבן, שריפה עם הבשר, שריפה של העצם ערומה, שלכל אלה סימני שריפה, ולשלול בישול, אך לא ניתן לזהות איזו מתוך הפעולות האלה גרמה לשריפת העצם. (הצורך בהבהרות האמורות לעיל, מתחזק נוכח העובדה, שהדו"ח כולו משתמש רק במילים עצמות שרופות, או חרוכות, כך בעשרות מקומות בדו"ח, וזו השפה לכל אורכו, הקורא את הדו"ח ללא השורה הקצרה שצוטטה לעיל, מתרשם כאילו ההבחנה בעצם שרופה היא דבר פשוט לחלוטין, האזכור היחיד למילה "בישול"¹⁹⁷ היא במשפט שצוטט לעיל, במיוחד תמוהות המילים שלא ניתן להבין בין קלייה לבין שריפת קורבנות, שהרי קיומה של הבחנה מסוג זה לא עלתה על דעת אף אחד, כל שטען זרטל הוא שבמזבח נמצאו עצמות שרופים המצביעים על שימוש באש גלויה, ושימוש בצליה על אש גלויה לעומת עצמות שבושלו, יכול להתפרש שהסיבה לכך היא הקרבה, אך לא העלה בדעתו שניתן לזהות שוני בין שריפה לצורך אכילה או שריפה לצורך הקרבה, האם חוסר האפשרות להבחין בין צליה לבין שריפת קורבנות היא כוונת הדו"ח באומרם שלא ניתן להבין מה גרם לתוצאה שהעצמות שרופות?). אם אכן זו כוונת הדו"ח כמובן שאין בכך כל סתירה לתיאוריו של זרטל.

השמטת העצמות השרופות מהדגימה

נקודה נוספת צריכה בדיקה בסתירה בין המקורות שהוצגה, בדו"ח נבדקו 770 עצמות מתוך 2862, העצמות שנלקחו למדגם נבחרו ע"פ הקריטריון עד כמה הם שלמות כדי שאפשרו זיהוי של סוג הבע"ח, סוג האיבר, וכו',¹⁹⁸ סביר להניח שמיון מסוג זה מסנן את מרבית העצמות שנשרפו, שכן אלה ישתמרו רק באופן חלקי וגם הנותר יהיה במצב שימור גרוע יותר¹⁹⁹,

of burning would not provide an accurate picture of fire temperature (Merbs 1967).

בטמפרטורות המצוינות ברור שמדובר באש גלויה, ככלל הדו"ח מדבר לכל אורכו בשפה של שריפה וחריכה, למעט האיזכור היחיד האמור לעיל שבו מוזכר גם בישול.

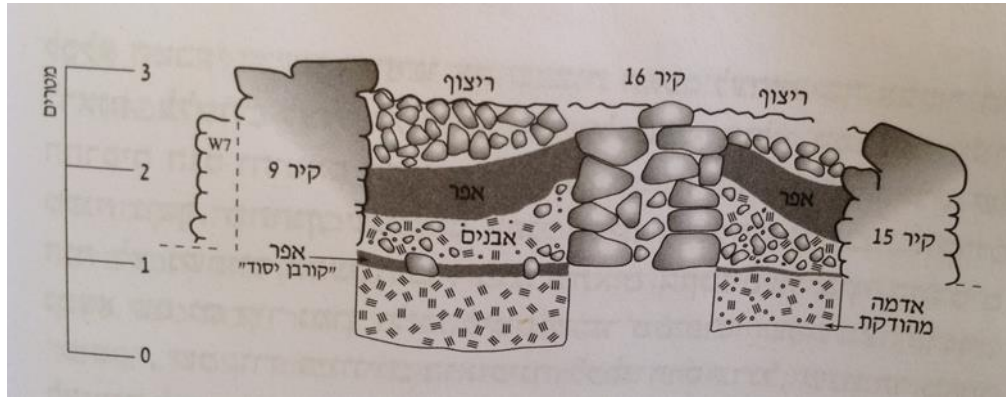
¹⁹⁷ מתוך דו"ח בן 17 עמודים!

¹⁹⁸ כמצויין בראשית הדו"ח, וראה גם טבלה מס' 1 שכל 770 העצמות מינם זוהה.

¹⁹⁹ מיון ע"פ סיווג זה של רמת שלמות מעלה תמיהה האם לא נפגמו רבות מהסטטיסטיקות המובאות במאמר שכן אין אנו יודעים האם רמת ההשתמרות שווה בכל סוגי החיים, או בכל סוגי העצמות השונים, או בכל המיקומים השונים כגון הנמצאים בלב המזבח לעומת המכוסים רק תחת "שמיכת האבנים", וכן בכל סוגי הבישול השונים.

משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי

מצד שני גם לדברי זרטל שהעצמות שנמצאו במזבח היו שרופות, אין זה משום שנשרפו על המזבח והושארו שם, שהרי האפר המעורב בעצמות הובא לשם כחומר מילוי,²⁰⁰

איור 8, חתך רחב של המזבח ניתן לראות את כיון שכבות האפר מהקיר הפנימי.

זרטל שיער שמילוי זה מקורו בפעילות שקדמה להקמת המזבח, ומציין שנדרשה כמות מרובה של פעילות בכדי ליצור את כמות האפר והעצמות הללו, למעשה אין צורך בהנחה זו שכן ניכר שהושקע מאמץ רב בגניזת המזבח²⁰¹, [ובפרט גניזה בתוככי המזבח שם נבנה תא מיוחד לגניזה²⁰²], ולכן יש מקום להניח שגם אפר ועצמות אלו²⁰³ גניזתם נעשתה קודם עזיבת המקום הסופית²⁰⁴, בכל מקרה בין אם זו גניזה לפני בניית המזבח ובין אם זו גניזה לפני עזיבתו, מדובר בחומר מילוי שהובא ממקום שבו היה אפר ועצמות מעורבים, ומנגד אין חולק על העובדה שהעצמות ב"רחבה המערבית לא היו מעורבות באפר, וא"כ הממצא מראה שאת העצמות שהיו מעורבות באפר²⁰⁵ טרחו לגנוז, ואילו את העצמות שלא היו מעורבות לא גנוזו, ממצא זה יכול להיות מוסבר בכך שהעצמות שהיו עם אפר היו דשן שנותר מקורבנות שע"ג המזבח, שעליו נאמר דין גניזה²⁰⁶ בעוד שהעצמות שלא היו מעורבות באפר לא היו מדשן שעל גבי המזבח,

ההבדל בין אחוזי העצמות השרופות במזבח לאתרים אחרים.

מה שיכול להצביע עוד על פעילות של הקרבת קורבנות, היא העובדה שגם ע"פ דוח המעבדה אחוז העצמות השרופות גדול מהאחוז המצוי באתרי ישוב רגילים באותה תקופה²⁰⁷,

²⁰⁰ "כיוון השכבות הורה כי אלה שמילאו את המבנה באפר עמדו, בשעת מעשה, על הקירות הפנימיים שבתוך החלל: השכבות היו בשיפוע אל תוך המבנה." (זרטל 68) הקירות הפנימיים עליהם מדובר הם שני קירות שנבנו במרכז המזבח משני צידיו (ראה עמוד 24 שגיאה! מקור ההפניה לא נמצא. קיר 16 וקיר 13)

²⁰¹ ראה סעיף " החיוב לגנוז והאיסור לנתוץ במה לד' "

²⁰² זרטל 373

²⁰³ אין האמור נוגע לדין אודות שכבה C שבמזבח, שעליה יש לדון בנפרד האם גם היא גניזה שלפני עזיבה,

²⁰⁴ ולצורך קיום הנחה זו, צריך גם לסבור שמותר לפרק את הריצוף העליון של המזבח לצורך גניזה ולהחזירו אח"כ למקומו ואין זה נחשב באופן הזה לאיסור סותר מזבח.

²⁰⁵ ולא מסתבר להניח שאלו התערבו במהלך המילוי שכן העצמות היו מעורבות בשווה במילוי ולא בשכבה נפרדת, רמב"ם עבודה תמידין ומוספין פ"ב הל' ט"ו [הוצאת פרנקל] וע"פ ביאור הכסף משנה שם בשם הר"י קורקוס.

²⁰⁷ אומנם הדו"ח טוען כי הפער אינו משמעותי קביעה שמעט מתמיהה לנוכח העובדה שהדו"ח מציג דו"ח שבחן 2000 עצמות מעיר דוד ומצא שרק 0.4% מהעצמות היו שרופות, ועל פי דו"ח זה יש פער גדול, אך הקביעה שהפער אינו משמעותי מסתמכת על דו"ח אחר, ובו שיעור של 15%, שהם אכן לא בפער משמעותי, אך נכון היה להתייחס לכל הפחות למוצע הדוחות, זאת מלבד העובדה שהדוח המציג 15% דוגם ממצא שלא ידועה תקופתו המדויקת, והדגימה היא רק של 65 עצמות כך ממצאיו אינם עומדים באותו משקל של הדו"ח מעיר דוד, אך ע"פ

חיוב גניזה למזבח

מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן (במאמר הוכנסו שינויי עריכה מועטים)

ה. גניזת המזבח וטעמה לאור הממצאים העתיקים

המזבח אשר נמצא בהר עיבל נמצא גנוז. המזבח לא נמצא קבור תחת סחף כלשהו שנוצר מחמת מימי הגשמים, ואף לא מתחת לעיי חרבות של מבנים מאוחרים יותר שנחרבו ברבות השנים, וכפי שמצוי באתרים ארכיאולוגיים רבים, אלא תחת שכבת אבנים שהונחו בכוונה תחילה על מנת לקבור תחתיהן בשלמות את המבנה.

נקודה זו לא נבחנה עד עתה לאור מה שהתבאר בתלמוד הירושלמי במסכת סוטה, פ"ז מ"ה שם נקבע במפורש שהמזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל נגנז "תני על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו מאן דמר על אבני המלון נכתבו בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהון ומשיאין את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון מאן דמר על אבני המזבח נכתבו לא לשעה היו ונגנזו עוד הוא מעשה נסים נתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ואומה והשיאו את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון"

חמדה גנוזה זו, שמפורשת בתלמוד הירושלמי, אכן ראויה לשמש כנקודת מפתח הנוגעת לעצם שאלת הזיהוי של המזבח, אך יש להדגיש כי לנקודה זו יש גם חשיבות רבה הנוגעת לייחס למסורות חז"ל.

עצם גילוי המזבח בהר עיבל נתן מכה קשה לחוקרי מקרא שטענו שהתיאור המקראי של המזבח נכתב בתקופה מאוחרת בהרבה לתקופת כניסת בני ישראל לארץ. זאת משום שהממצא הארכיאולוגי הוכיח במפורש שהמזבח הוא קדום, והוא אכן שייך לתקופה המכונה "תקופת ההתנחלות". הממצא הארכיאולוגי גם הוכיח שהמקום לא היה בשימוש אלא בתקופה שבה הוא נבנה, וכך נשללה האפשרות שעל סמך מסורת פולחן רצופה כלשהי נתייחס המקום בתקופה מאוחרת לתקופה מוקדמת. למזבח יש כבש מרכזי וכבשים קטנים יוצאים מצידו. פרטים אלו אינם מפורשים במקרא, אך הם ידועים לנו מן התיאורים של המזבח במקדש, כפי שהם מפורשים בדברי חז"ל. גם נקודה זו הפתיעה חוקרים רבים, אך גילוי זה לא עמד בסתירה מהותית להשקפות עולם של חוקרים הכופרים בתורה שבעל פה, שכן גם לפי השקפתם אמנם העניין היה מפתיע, אך לא משולל מכל וכל, שכן דברי חז"ל מתארים את המזבח כפי שהוא נראה באמת בסוף ימי בית שני, וגם מנקודת מבט אפיקורסית לא ניתן היה לשלול אפשרות שהמזבח של סוף בית שני אכן בנוי על פי מסורת רצופה שהייתה קיימת בישראל מתקופת בית ראשון ואף מתקופת ההתנחלות. אולם מציאותו של מזבח עתיק **גנוז** בהר עיבל והשוואתה למסורת שבגמרא, היא מבחינה זו מפתיעה הרבה יותר מאשר מציאותם של כבשים קטנים בצידו של הכבש הגדול של המזבח. שכן מדובר כאן על הלכה שלא היה לה כל שימוש בימי בית שני, והיא נשארה בגדר תורה שבעל פה ממש למעלה מאלף וחמש מאות שנה מבלי שיהיה לה שום יישום מעשי) וכל זאת בתקופה שבה לא הייתה רשות להעלות על הכתב את התורה שבעל פה. מסורת אמיתית זו, הובאה בגמרא כידיעה שאין בה מחלוקת) וכפי שצוין לעיל, (ובדור הזה נמצאה לה עדות גמורה בשטח.

השאלה היא מדוע באמת נגנז המזבח בהר עיבל.

על שאלה זו השיב בעל יפה מראה, וכתב:

מה שנכתב בפסקה "השמטת העצמות השרופות מהדגימה" ששיטת המיון השמיטה עצמות שרופות מהמדגם, (זרטל מדווח על כ- 1000 עצמות מעורבות בחומר השרוף). יש להניח בכל מקרה שאחוז העצמות השרופות בהר עיבל גבוה בהרבה.

"לא לשעה היו ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות." בעקבותיו כתב גם בעל פני משה: "לא לשעה היו ונגנזו דודאי נגנזו אחר- שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן"

על נימוק זה הקשה בעל קרבן העדה בחיבורו שיירי הקרבן, וכתב:

לא לשעה היה - כתב היפה מראה "לא היה אלא לשעה, ואחר שהקריבו הקרבנות נגנזו האבנים הואיל ונשתמש בהן- קדושה, ומשני: עוד היא מעשה ניסים, שנתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ולשעה קלה העתיקו משם "ע"כ. וקשה, הא מצינו מזבחות שעשה אברהם ויעקב ושאל הניחוחו ולא נגנזו האבנים, כדאמרינן: "וירפא את מזבח ה' ההרוס" זה- מזבחו של שאול²⁰⁸ ועוד קשה, כיון שהיה צורך בעמידתו, ודאי לא הרסו אותו ולא גנזוהו עד לאחר זמן, כדי שיעתיקו ממנו התורה.

ונראה שהקביעה המוחלטת של הגמרא שהמזבח שבהר עיבל נגנז מבוססת על שני יסודות. היסוד האחד הוא הידיעה הברורה שהייתה לחז"ל (אולי בקבלה), שבתקופתו של יהושע (או ליתר דיוק בסוף ארבע עשרה שנה לכניסתם לארץ וכדלהלן), חששו מאוד להשאיר מבנה כלשהו של מזבח בנוי במקומו, וזאת מתוך החשש שהמזבח ישמש כבמה בזמן איסור הבמות. הדבר עולה בבירור מן המקרא בספר יהושע בפרק כ"ב (פסוקים ט' י), שם נאמר:

ט וַיֵּשְׁבוּ וַיֵּלְכוּ בְּנֵי-רְאוּבֵן וּבְנֵי-גַד וַחֲצִי שֵׁבֶט הַמְּנַשֶּׁה מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִשְׁלֵה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ-כְּנָעַן לְלֶקֶת אֶל-אֶרֶץ הַגִּלְעָד אֶל-אֶרֶץ אַחְזַתֶּם אֲשֶׁר נֶאֱחָזְבוּ-עַל-פִּי יְהוָה בְּיַד-מֹשֶׁה. י וַיָּבֹאוּ אֶל-גְּלִילוֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיִּבְנוּ בְּנֵי-רְאוּבֵן וּבְנֵי-גַד וַחֲצִי שֵׁבֶט הַמְּנַשֶּׁה שָׁם מִזְבֵּחַ-עַל-הַיַּרְדֵּן מִזְבֵּחַ גָּדוֹל לְמִרְאָה

ובהמשך שם מסופר שבני ישראל ביקשו לעלות עליהם למלחמה, והאשימו אותם במרד בה' "בבנותכם לכם מזבח מבלעדי מזבח ה' אלהינו", ובהפרדות מן העם אשר ממערב הירדן, "אשר שכן שם משכן ה'." ואמנם בסופו של דבר התקבלה הצהרתם של בני שבטים אלו שהמזבח נבנה על ידם" לא לעולה ולא לזבח, "וכי המטרה בבניינו היא שונה לגמרי. אך ניתן על כל פנים להבין מן הדברים שלפני שנבנה המזבח (שלא לעולה ולא לזבח) על הירדן, היה קיומו של מזבח נוסף מלבד המזבח שבשילה בגדר בל יראה ובל ימצא.

אולם נימוק זה כשלעצמו עדיין אינו מצדיק גניזה של המזבח בהר עיבל, שהרי לכאורה ניתן וגם צריך לסתור את המזבח לאחר שסיים את תפקידו, וכך למנוע מכשול מן הדורות הבאים. אבל האמת היא שקיים איסור מן התורה לסתור מזבח זה, והוא נכלל באיסור: "לא תעשון כן לה' אלהיכם" (דברים י"ב, ד) שהוא המקור לאיסור- נתיצת אבן מן המזבח או העזרות, וכדברי חז"ל בספרי (דברים פי' ס"א), שם נאמר: "מנין לנותץ אבן אחת מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות שעובר בלא תעשה, תלמוד לומר "ונתצתם את מזבחותם ושברתם את מצבותם, לא תעשון כן לה' אלהיכם-". אמת היא כי דרשת חז"ל עוסקת במזבח בית עולמים, ולא במזבח שאסור להקריב עליו, אך החתם סופר בתשובותיו (או"ח סי' ל"ב) כתב במפורש: דאין ספק אצלי שאסור לנתוץ אבן מבמה. לא מיבעיא בשעת היתר הבמות, אלא אפילו בשעת איסור במות, משנבנה בית המקדש, מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנתוץ מהם שום דבר.

²⁰⁸ הדברים מבוססים על מדרש שמואל ברש"י במלכים א' י"ח, ל, על אודות המזבח של אליהו בהר הכרמל. כתב שם רש"י: "ומדרשו, שמעתי ששאלו בנה מזבח בהר הכרמל, וזהו שאמר (שמואל א' ט"ו, יב): בא שאול הכרמל, והנה מציב לו יד וולהלן (בראשית ל"ג, כ) הוא אומר: יוצב שם מזבח, ומלכי ישראל הרסו כל המזבחות והבמות שבארצם שנעשה לשם שמים, ובנה אליהו מזבח זה של שאול שהיה הרוס. "לעת עתה לא מצאתי מקור למזבח של אברהם או של יעקב שהוזכר כמזבח שנשאר שלם בתקופה מאוחרת יותר). יש לציין כי מלשוננו של בעל קרבן העדה נראה שהבין שגניזת המזבח נעשתה על ידי פירוקו וגניזת אבניו, ולא על ידי כיסויו בשלמותו, ומשום כך הקשה ממזבח שאול שנשאר שלם עד לדורו של אחאב.

נמצא לפי זה שאת המזבח בהר אמנם אסור היה לקיים מחשש שמא ישמש כבמה, אך מאידך גם אסור היה לנתץ אותו, וממילא דינו האחד והיחיד הוא להיגזז בשלמות.

התקופה שבה נכנס איסור הבמות לתוקף היא לדברי חז"ל התקופה שבאו לשילה, וכפי שמפורש במשנה במסכת זבחים: (פי"ד מ"ו) "באו לשילה נאסרו הבמות" תקופה זו הייתה לדברי חז"ל ארבע עשרה שנה אחרי כניסתם לארץ (ירושלמי מגילה פ"א ה"ב) ואשר על כן ברור שהמזבח שבנו השבטים שבעבר הירדן על גבי הירדן נעשה בזמן איסור הבמות (שהרי שם מפורש במקרא שחזרתם לעבר הירדן הייתה משילה).

מובן שלדברי האומר שבסוף ארבע עשרה שנה נבנה המזבח היה צורך לגנוז את המזבח מיד אחרי אותו יום שכרתו בו ברית בהר עיבל, אך גם לפי השיטה שהמזבח נבנה ביום שבו נכנסו לארץ, עדיין יש מקום לומר שהיו זקוקים לנס (כאמור בירושלמי בסוטה פ"ז) כדי להעתיק ממנו את התורה, שכן בימי המלחמות לא היה הזמן כשר וראוי למשלוח נטריונים להעתיק התורה, וכך ניתן לומר כי גם התקופה של ארבע עשרה השנים שבהן עדיין לא היה צורך לגנוז את המזבח היו בבחינת' שעה, 'וזאת לעומת אבני המלון שנשארו שם לדורות.

לכך יש להוסיף שלכאורה נראה שדווקא מן המקום שממנו ביקש בעל קרבן העדה להוכיח שאין צורך לגנוז את המזבח, משם ממש יש מקור לאחד משני היסודות שעליהם מושתת דין זה של גניזת המזבח. במקרא במלכים א' (י"ט, י"ט) אומר אליהו הנביא "וַיֹּאמֶר קִנְאֵתִי לַיהוָה אֱלֹהֵי צִבְאוֹת כִּי-עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת-מִזְבְּחֶיךָ הָרְסוּ וְאֶת-נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בְּחָרֶב וְאֶתְּרָ אֲנִי לְבַדִּי וַיִּבְקְשׂוּ אֶת-נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ" רש"י במקום כתב: "את מזבחותיך הרסו במות יחיד הנעשות לשם שמים שהרי מזבח בית הבחירה- בירושלים היה. "ורד"ק שם הוסיף: "את מזבחותיך הרסו כמו שאמר למעלה את מזבח ה' ההרוס. "ואם כן, אותו- מזבח שאלהו התקין מחדש (המזבח של שאול) הוא עצמו אחד המזבחות שאלהו התלונן על כך שכוהני הבעל הרסו. ואם כן ברור מן המקרא שהיה בזה חטא. ומסתבר אם כן שמתחילה נגזז גם מזבח זה, כאשר שלמה בנה את הבית (שהרי כפי שהתבאר במשנה בזבחים שם, בזמן שילה נאסרו הבמות אך עם חורבן שילה הותרו הבמות, וכך שאול בנה את המזבח כדת וכדין, אך מובן שעם בניין הבית חזרו הבמות ונאסרו, והיה צורך לגנוז את אותו מזבח בשלמות). אלא שבתקופת ירבעם חזרו וגילו את אותו מזבח חשוב, וגם הקריבו עליו קרבנות לשם שמים, וזה כשלעצמו אכן היה חטא גדול של העם, בין ביהודה ובין בישראל, וכפי שהמקרא מעיד כמה וכמה פעמים: "רק הבמות לא סרו" אך חטא זה היה קטן בערכו לעומת חטא העבודה הזרה של נביאי הבעל, שגם הרסו את- המזבחות שנבנו לשם שמים.

השוני שבכיון המזבח שאין צלעותיו לרוחות העולם

המזבח בהר עיבל מוצב כשפינותיו פונות לרוחות העולם, בשונה מהמזבח שבמקדש שמפורש שהוצב כשצלעותיו לרוחות העולם, סוגיא זו ארוכה ויש מקום רב לדון, ונציין בקצרה מאוד את נקודת הדיון העיקרית בה, שכמה הלכות מתקיים בהם דין לפני ד', במה שהם לפני פתח ההיכל, יעוין זבחים ס"ג: דעת ר' אלעזר שמנחה טעונה הגשה אל פני המזבח, והיינו צד הכבש שזהו פניו, ומקשה הגמ' לשיטתו איך מתקיים לפני ד', ומתרצת שסבר שכל המזבח היה בצד צפון, ונמצא שהמגיש בדרום הוא מול פתח ההיכל, ובזה מתקיים לפני ד', ומעתה יש מקום לדון אם יש חילוק בין איכא היכל, לליכא, שאז מתקיים לפני ד' ברוח מערבית, וכדעת ת"ק שם בברייתא שלפני ד' מתקיים ברוח מערב. סוף דבר יש לעיין האם ניתן ללמוד ממזבח הנמצא לפני היכל למזבח בלא היכל.

הפניות

- Amin, O. S. (2014, 6 15). *world history encyclopedia*. Retrieved from An Altar from Dur-Sharrukin: <https://www.worldhistory.org/image/2796/an-altar-from-dur-sharrukin/>
- Horwitz, L. (1986-87). Faunal Remains from the Early Iron Age Site on Mounnt Ebal. *Tel Aviv*, pp. 173-189.
- wikimedia .אוחזר מתוך *Ancient Greek Altar Hermes Delos 130032*. (2014 3 7). Zde commons:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ancient_Greek_Altar_Hermes_Delos_130032.jpg
- zertal, A. (1986-1987). "An Early Iron Age Cultic Site on Mount Ebal: Excavation Seasons 1982-1987 (A Preliminary Report)". *Tel Aviv 13 -14*, 105-165.
- בן-נון. (תשמ"ה). המבנה בהר עיבל וזיהויו כמזבח. (ז' ח' ארליך, עורך) *לפני אפרים ובנימין ומנשה*. הרב קורן, ז'. (התש"ע). על מזבח הר עיבל, בניתו וגניזתו בשלימות. *מעלין בקדש* (י"ט).
- הרב קורן, ז'. (אין תאריך). על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה. ב- *מתוך ספר הזיכרון 'חיים ביהודה' על ר' חיים יהודה מגני ז"ל*.
- זרטל, א'. (2007). *עם נולד*. ישראל: משכל הוצאה לאור והפצה בע"מ - מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- כהן, א', רוזן, ב'. (אין תאריך). "ממכלול בשטח A בהר עיבל". מכון לארכיאולוגיה ע"ש זנמן אוניברסיטת חיפה.
- לנדי, י'. (תש"פ). *ערכה של ארץ ישראל*. קרית יערים: קולמוס הפצת ספרים.
- מייטלס, י'. (אין תאריך). למשמעותו של המזבח בתל שבע. *al-atar15*.
- עמר, ז'. (אדר תשס"ט). לזיהוי האייל הצבי והיחמור. *על אתר*. אוחזר מתוך הוצאת מכללת הרצוג תבנות:
<http://herzogpress.herzog.ac.il/gilayon.asp?gilh=%D7%98%D7%95gil=15&ktav=3>

רשימת תמונות

התמונות שלא צויין מקורם, צולמו ע"י המחבר.

- תמונה 1 מבט מצפון מערב, בימין המזבח נראה הכבש. בצמוד לכבש במחצית גובהו, הכבש הקטן.
 ומתחת ריבוע המזבח, היסוד. 7
- תמונה 2 "תרשים חרס מעוטר שנמצא בשילה ובו דמות יחמור פרסי. 7
- תמונה 3 בעל החיים המזוהה כיחמור, ., 7
- תמונה 4 צוות החופרים מפנה את האבנים שגנזו את המזבח ושימרו את סודו אלפי שנים. 8
- תמונה 5 ערימת האבנים שגנזה את המזבח כפי שהשתמרה אלפי שנים (מתוך האתר "כתובות עבריות עתיקות"). 10
- תמונה 6 לאחר סילוק ערימת האבנים מהמזבח וסביבתו, הקו האדום מורה על כיון צפון (כתובות עבריות עתיקות) 10
- תמונה 7 קיר המזבח מבפנים (כפי שהוא נראה לאחר הסרת הריצוף והמילוי של המזבח, ניתן להבחין בצד ימין למטה, במאמץ שנעשה להתאים את האבנים הלא מסותתות שיעמדו בשורות ישרות ככל שאפשר ליצור באבנים שכאלו. 11
- תמונה 8 שחזור המזבח שנמצא מפורק בתל שבע, ע"פ הצלמיות שנמצאו באתר משוער שהוא שימש לע"ז, [ע"פ הזמן של השכבה בה נמצאו האבנים, יתכן שנותץ כאשר חזקיהו מלך יהודה ביער את העבודה זרה בארץ]. (מייטלס) (מוצג במכון לארכאולוגיה אוניברסיטת תל אביב) 11
- תמונה 9 מזבח יווני באגריג'נטו בסיציליה 500- 13
- תמונה 10 מזבח בפטרה בירדן החל מה-1200 13
- תמונה 11 מזבח יווני בדלוס. 13
- תמונה 12 מזבחות מהעיר היוונית העתיקה טרויה בטורקיה 800- 13
- תמונה 13 מזבח של תרבות האינקה בחורבות. 13
- תמונה 14 מזבח אשורי של המלך סרגון, Dur-Sharrukin 720-, מוזיאון המזרח הקדום איסטנבול (Amin, 2014) 13
- תמונה 15 מזבחות ב Hagar Qim באי מלטה ~2000- 13
- תמונה 16 מזבחי יווני בדלוס. 14
- תמונה 17 מזבח יווני בדלוס. 14
- תמונה 18 מזבח יווני בדלוס 1200- (Zde, 2014) 14
- תמונה 19 מזבח יווני עתיק בחורבות Chersonesus Taurica בחצ האיים קרים. 14
- תמונה 20 מזבח עתיק מחפירות בין שאן. 14
- תמונה 21 מזבח עתיק מהרי אתיופיה. 14
- תמונה 22 מזבח יווני בכרתים 700- 14
- תמונה 23 מזבח מצרי בקרנך. 14
- תמונה 24 פנים המזבח לאחר שהחופרים רוקנו חלק מהאפר מתוכו (זרטל, 2007, עמ' 64). 15
- תמונה 25 מזבח אבנים כנעני עגול מתל מגידו (רשות העתיקות "מקדשי המגדל במגידו אלי ינאי) 16
- תמונה 26 הקיר בצפון מזרח שבו אין יסוד שתומך בקיר, ניזוק יותר משאר הקירות ברעידות אדמה. 17
- תמונה 27 בקו הרקיע המזבח ומימינו הכבש, ומתחתיהם קיר הסובב. 17
- תמונה 28 הכבש לאחר גילוי בחפירה. 17
- תמונה 29 למטה: הכבש הראשי במבט מראש המזבח, ובצמוד לו במפלס נמוך יותר הכבש הקטן. 18
- תמונה 30 למטה: בצמוד לשוליים הימניים הכבש הראשי במבט ממרגלות המזבח, בצמוד לו משמאל הכבש הקטן, שקצהו פונה שמאלה ומתחבר לסובב. 18
- תמונה 31 הסובב: למטה: מתחת גוף המזבח בסמוך לשולי התמונה השמאליים, נראה תחילתו של הסובב, הוא נמשך לימין התמונה לאורך הדופן עד הפינה, שם הוא פונה בצמוד למזבח עד הכבש, באותה תמונה למעלה משמאל מסומן על גבי התמונה הסובב באדום. 20
- תמונה 32 עצמות שנמצאו במילוי המזבח (זרטל, 2007, עמ' אחרי 160). 21
- תמונה 33 החרפושיות מארבעת צידיהם. 25
- תמונה 34 כלים שנמצאו בהר עיבל. 26
- תמונה 35 שברי חרס בסביבות המזבח. 26

- תמונה 36 עגיל זהב ועגיל כסף..... 27
 תמונה 37 גדר האבן החיצונית המקיפה את המזבח בצורת כף רגל מבט מלמעלה..... 35
 תמונה 38 מימין שמות ההרים כפי שהם היום, משמאל שמות הערים לפני השינוי..... 37
 תמונה 39 המזבח העגול שנגנז במזבח..... 63

רשימת איורים

- איור 1 למעלה: שרטוט המזבח במקדש (הרב קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה)..... 12
 איור 2 למטה: שרטוט המזבח בהר עיבל (כהן & רוזן)..... 12
 איור 3 שרטוט מזבח המקדש מימין, ומשמאלו שרטוט המזבח בהר עיבל..... 13
 איור 4 בשרטוט משמאל, המזבח במבט מלמעלה, גוף המזבח בנוי כמסגרת קירות, והחלל שהם תוחמים ריק מלבד שני קירות באמצעו. (זרטל, 2007, עמ' 69)..... 15
 איור 5 למטה במבט על: בצד ימין המזבח עם היסוד [סובב] (והכבשים הקטנים) בצד שמאל המזבח והכבש ללא היסוד..... 19
 איור 6 בשרטוט: החצרות שמימין הכבש במקדש (מימין) ובהר עיבל (משמאל) שלתוכן פינו את האפר..... 23
 איור 7 מיקום מסתבר ל-12 האבנים בסמוך למזבח לדעת הרב זלמן קורן..... 62
 איור 8, חתך רוחב של המזבח ניתן לראות את כיון שכבות האפר מהקיר הפנימי..... 71